

हैमलिङ्गानुशासनम् ॥

अवचूरिसहितम्

पुंलिङ्गं कटणथपभ-
मयरषसस्न्वन्तामिमनलो किश्तिव् ॥
ननङो घघञो दः कि-
र्भावे खोऽकर्तरि च कः स्यात् ॥ १ ॥

ॐ नमः सर्वज्ञाय । लिङ्गानुशासनमन्तरेण शब्दानुशासनं नाविकलमिति सामान्यविशेषलक्षणाभ्यां लिङ्गमनुशिष्यते ॥ नामेति वक्ष्यमाणमिह संबध्यते । कटणथपभमयरषसान्तं स्वन्तं च नाम पुंलिङ्गं स्यात् । कादयोऽकारान्ता गृह्यन्ते पृथक् सन्तानिर्देशात् । द्विस्वरसन्तानां नपुंसकत्वस्य वक्ष्य-

माणत्वेन एकत्रिंस्वरादिसन्ता गृह्यन्ते । कान्तः, आनकः पटहो दुन्दुभिश्च । इत्यादि ॥ टान्तः, कक्षापुटः सारसंग्रहग्रन्थः। इत्यादि ॥ णान्तः, गुणः शुम्बेऽप्रधानादौ । इत्यादि ॥ थान्तः, निशीथः अर्धरात्रः। शपथः समयः। इत्यादि ॥ पान्तः, क्षुपो लतासमुदायः । इत्यादि ॥ भान्तः, दर्भो बर्हिः । इत्यादि ॥ मान्तः, गोधूमो नागरङ्गे स्यादित्यादि ॥ यान्तः, भागधेयो दायादः । राजदेये तु पुंस्त्रियो-र्वक्ष्यते । शुभे तु तन्नामत्वादेव क्लीबत्वम्। तन्दुलीयः शाकविशेषः । इत्यादि ॥ रान्तः, निर्दरः कन्दरा । इत्यादि ॥ षान्तः, गवाक्षः। 'गवाक्षी शक्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ'। इत्यादि । सान्तः, कूर्पासः कञ्चुके । हंसो विहङ्गभेदे । इत्यादि ॥ सन्तः, माश्चन्द्रमासयोः पुंसि । अनेहाः कालः। इत्यादि ॥ नन्तः, ग्रावा पाषाणो गिरिश्च।इत्यादि॥ उकारान्तः, तर्कुः सूत्रवेष्टनमग्न्याधारभाण्डं च । मन्तुः, अपराधः। इत्यादि ॥ अन्तान्तं नाम पुंलिङ्गम् । पर्यन्तोऽवसा

नम्। विष्टान्तः मरणम् । प्रत्यन्तस्य बाहुलकत्वान्नपुंसकत्वमेव ॥ इमन्प्रत्ययान्तम् अल्प्रत्ययान्तं च नाम पुंलिङ्गम् ॥ इमन्, प्रथिमा। म्रदिमा। द्रढिमा। इत्यादि । नन्तत्वेनैव सिद्धे इमन्ग्रहणम् 'आत्वात् त्वादिः' इति नपुंसकबाधनार्थम् । यस्त्वौणादिकस्तस्याश्रयलिङ्गता। भरिमा पृथ्वी, वरिमा तपस्वी। इत्यादि ॥ अल्, प्रभवः। 'प्रभवस्तु पराक्रमे। मोक्षेऽपवर्गः'। इत्यादि॥ तथा क्यन्तं श्तिवन्तं च नाम पुंलिङ्गम् ॥ किः, अयं वृतिः वृतृङ् धातुस्तदर्थश्च॥ श्तिव्, अयं पच्तिः डुपचीष् धातुस्तदर्थश्च॥ श्तिव् साहचर्यात् 'इकिश्तिव्स्वरूपार्थे' इति विहितस्यैव केर्ग्रहणम् ॥ तथा नप्रत्ययान्तं नङ्प्रत्ययान्तं च नाम पुंलिङ्गम् ॥ 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शनेऽपि च'॥ प्रश्नः पृच्छा। नङ्, विश्नो गमनम्॥ तथा घप्रत्ययान्तं घञ्प्रत्ययान्तं च नाम पुंलिङ्गम् घः, करः। 'करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः' ॥ परिसरो मृत्यौ देवोपान्तप्रदेशयोः ॥

उरश्छदः कवचं। प्रच्छदश्चोत्तरपटः । छदस्य तु नपुंसकता वक्ष्यते। इत्यादि ॥ घञन्तम्, पादः। पादो बुध्नांह्रितुर्यांशरश्मिप्रत्यन्तपर्वतादिषु॥ आप्लावः स्नानम्॥ भावः । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धजन्तुषु'॥ अनुबन्धः प्रकृत्यादेरनुपयोगी ॥ दासंज्ञकाद्धातोर्यः किः प्रत्ययोविहितस्तदन्तं नाम पुंलिङ्गम् ॥ आदिः प्राथम्यम्। व्याधिः रोगः। उपाधिर्धर्मचिन्ता । कैतवकुटुम्बव्यावृतो विशेषणं च। उपधिः कपटम् । उपनिधिः न्यासः । प्रतिनिधिः प्रतिबिम्बम्। संधिः पुमान् सुरङ्गादौ। परिधिःपरिवेषः। अवधिस्त्ववधानादौ। प्रणिधिः प्रार्थनमवधानं चरश्च। समाधिः प्रतिसमाधानं नियमो मौनं चित्तैकाग्र्यं च। विधिः कालः कल्पो ब्रह्मा विधिवाक्यं विधानं दैवं प्रकारश्च। वालधिः पुच्छम् । शब्दधिः कर्णः। जलधिः समुद्रः। अन्तर्द्धिर्व्यवधा। प्रधेस्तु नेमौ स्त्रीपुंसत्वं रोगविशेषे स्त्रीत्वं, शिरोधेस्तु स्त्रीत्वम्,

इषुधेस्तु स्त्रीपुंसत्वं वक्ष्यते । इत्यादि ॥ भावे खः, भावेऽर्थेयः खो विहितस्तदन्तं नाम पुंलिङ्गम् । आशितस्य भवनम् आशितंभवो वर्तते, तृप्तिरित्यर्थः॥ भाव इति किम् । आशितो भवत्यनया आशितंभवा पञ्चपूली ॥ अकर्तरि च कः स्यात् । भावे कर्तृवर्जिते च कारके यः कः प्रत्ययस्तदन्तं नाम पुंलिङ्गम्॥ आखूनामुत्थानमाखूत्थः ॥ विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्न अन्तरायः । इत्यादि । अकर्तरि चेति किम्। जानातीति ज्ञा परिषद् ॥ १ ॥

हस्तस्तनौष्ठनखदन्तकपोलगुल्फ-
केशान्धुगुच्छदिनसर्तुपतङ्गहाणाम् ॥
निर्यासनाकरसकण्ठकुठारकोष्ठ-
हैमारिवर्षविषवोलरथाशनीनाम् ॥२॥

हस्तादीनां नाम जलध्यादीनां तु सभिदां सप्रभेदानामपि पुंलिङ्गं भवति । हस्तनाम, पञ्चशाखः । करः । शयः । अयं शय्यायामपि यान्तत्वात्पुंसि ।

हस्तस्य तु पुंनपुंसकत्वम् ॥ स्तननाम, स्तनः। पयोधरः। कुचः। वक्षोजः। इत्यादि॥ ओष्ठनाम, ओष्ठः। अधरः। दन्तच्छदः। इत्यादि॥ नखनाम, करजः। कररुहः। मदनाङ्कुशः। इत्यादि॥ नखः पुंक्लीबः॥ नखरस्तु त्रिलिङ्गः॥ दन्तनाम, दन्तः। दशनः। अयं रुद्रटेन क्लीबेऽपि निबद्धः 'दशनानि च कुन्दकलिकाः स्युः, इति। तच्चिन्त्यम्। द्विजः। रदः। रदनः। इत्यादि॥ कपोलनाम, कपोलः। गण्डः। गल्लः। इत्यादि॥ गुल्फनाम, गुल्फः। गुटः। प्रपदः। आप्रपदः। खुरकः। निस्तोदः। पादशीर्षः। इत्यादि॥ हस्तिगुल्फस्तु प्रौहः। घुटिक-घुण्टिघुण्टगुल्फास्तु स्त्रीपुंसलिङ्गा वक्ष्यन्ते॥ केश-नाम, केशः। शिरोजः। शिरोरुहः। चिकुरः। चिहुरः। कचः। अयं वाहुलकाङ्गणेऽपि पुंसि। *गुरोःपुत्रे तु देहिनामत्वात्सिद्धम्। इम्याँ तु योनि-मत्त्वात्स्त्रीत्वम्।* अस्रः। वेल्लिताग्रः। इत्यादि॥ वृजिनश्च। यद्गौडः। 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे

ना कुटिले त्रिषु'। कुन्तलश्च । 'कुन्तलाः स्युर्जनपदो हलो वालश्च कुन्तलः'। हले बाहुलकात्पुंसि। वालः पुंनपुंसको वक्ष्यते । तद्विशेषोऽपि केशः । कुरलः अलकः ॥ अन्धुः कूपस्तन्नाम, अन्धुः । हृहिः । प्रहिः । इत्यादि । कूपस्तु स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ गुच्छनाम, गुच्छः । गुत्सः । गुलुञ्छः । स्तबकस्तु पुंक्लीवः ॥ दिननाम, घस्रः सूर्याङ्कः । दण्डयामः । दिनदिवसवासराणां पुंनपुंसकत्वम् । दिवाह्लोस्तु नपुंसकत्वम् ॥ स इति समासस्याख्या पूर्वाचार्याणाम् । तन्नाम, बहुव्रीहिः। अव्ययीभावः । द्वन्द्वः। इत्यादि ॥ ऋतुनाम, हेमन्तः । वसन्तशिशिरनिदाघाः पुंनपुंसकाः। शरत्प्रावृड्वर्षाश्च स्त्रीलिङ्गाः । ऋतुस्तु उदन्तत्वात्पुंसि । पतद्ग्रह आचेलकाधारस्तन्नाम, प्रतिग्रहः। प्रतिग्राहः । इत्यादि । निर्याः सनाम, वृक्षादीनां रसः। गुग्गुलः। श्रीपृष्टः। श्रीवेष्टः। सर्जरसः। उपः। उलूखलं नपुंसकम् । निर्यासस्तु पुंनपुंसकः । कुम्भकुन्दोलूपले तु बाहुलकान्नपुंसके॥

नाकनाम, स्वर्गः। स्वः अव्ययम्। नाकत्रिदिवौ पुंनपुंसकौ। दिव त्रिविष्टपं क्लीबे। द्योदिवौ स्त्री॥ रसाः शृङ्गारादयस्तन्नाम, शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकशान्तबीभत्साद्भुता इति। वत्सलस्तु पुत्रादिस्नेहात्मा रतिभेद एव। शृङ्गारः पुंक्लीबः। गौडस्तु 'शृङ्गारवीरौ बीभत्सं रौद्रं हास्यं भयानकम्॥ करुणा चाद्भुतं शान्तं वात्सल्य च रसा दश' १ इति॥ कण्ठनाम, गलः। नालः॥ कुठारनाम, परशु। पर्शुः। स्वधितिः। इत्यादि। कुठारः पुंस्त्री॥ कोष्ठनाम, कुशूलः। इत्यादि। हैमनाम, हैमो भेपजभेदः। किरात तिक्तः किरातकसंज्ञः॥ अरिनाम, द्विपन्। प्रत्यर्थी। रिपुः। इत्यादि॥ वर्पनाम, वत्सः। सवत्सरः। सवदित्ययमव्ययमपीति कश्चित्। वर्पहायनाब्दास्तु पुंक्लीबाः। शरत्समे तु स्त्रीलिङ्गे॥ विपनाम, गरः। ब्रह्मसुतः। क्ष्वेडः। वत्सनाभः। इत्यादि॥ विपकालकूटगरलहालाहलकाकोलाः पुनपुंसकाः। मधुरस्य बाहुलकात् क्लीबत्वम्॥ बोल ओपधविशेपस्तन्नाम,

गन्धरसः। घ्राणः। इत्यादि ॥ रथनाम, पताकी। स्यन्दनः। पुंनपुंसकोऽयमिति गौडशेषः। रथः पुंस्त्री॥ अशनिनाम, पविः। इत्यादि॥ अशनिः पुंस्त्री। वज्र कुलिशौ पुंक्लीबौ। भिदुरं बाहुलकात् क्लीबम् ॥२॥

श्वेतप्लवात्ममुरजासिकफाभ्रपङ्क-
मन्थत्विषां जलधिशेवधिदेहभाजाम्॥
मानद्रुमाद्रिविषयाशुगशोणमास-
धान्याध्वराग्निमरुतां सभिदां तु नाम॥३॥

श्वेतनाम, श्वेतः। कपर्दः॥ प्लवनाम, कोलः। भेलः। उडुपस्तु पुंक्लीबः। आत्मनाम, जीवः। पुद्गलः। क्षेत्रज्ञः। प्रधाने त्वाश्रयलिङ्गता। पुरुषः। इत्यादि ॥ मुरजो मर्दलस्तन्नाम, मृदङ्गः। मुरजभेदोऽपि। मुरजः॥ असिनाम, निस्त्रिंशः। खड्गः। ऋष्टेस्तु पुंस्त्रीत्वम् ॥ कफः। श्लेष्मा। खेटस्तु पुंक्लीबः। अभ्रं मेघः। अभ्रस्तु पुंक्लीबः ॥ पङ्को निषद्वरः। पङ्कजम्बालौ पुंक्लीबौ॥ मन्थः मन्थानः ॥ त्विट्

कान्तिः । अंशुः । अयं स्वावपि । अभीपुः । मूर्धन्योपान्त्योऽयम् । मयूखः । अयं भाशो ज्वालयोरपि बाहुलकात्पुंसि ॥ रुचित्विट्द्युतिदीधतयः स्त्रीलिङ्गाः । रोचिः शोचिषी तु द्विस्वरसन्तत्वात् क्लीबे । गोमरीचिप्रश्नयस्तु पुंस्त्रीलिङ्गाः । रश्मिः । अयं रज्जौ स्त्रियाम् । जलधिः । अर्णवः । समुद्रः । महाकच्छः । पश्चिमाशापतौ तु देहिनामत्वात्पुंसि । तत्प्रभेदनाम, क्षीरोदः । लवणोदः । इत्यादि ॥ शेवधिः । निधिः । तत्प्रभेदः । 'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' १ । पद्मस्य त्विभविन्दौ । नपुंसकत्वम् ॥ देही । जन्तुः । जन्मी । जन्मशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । जन्तुः पुंनपुंसकः । तत्प्रभेदः । ब्राह्मणः । क्षत्रियः । वैश्यः । शूद्रः । इत्यादि ॥ देवः । सुरः । इत्यादि ॥ तत्प्रभेदः । इन्द्रः । चन्द्रः । इत्यादि ॥ माननाम, तूलः । कुडवः प्रस्थः पुंनपुसकः । आटकस्तु त्रिलिङ्गः ॥ द्रुमनाम, अंह्रिपः । वनस्पतिः ॥ विषयनाम, विषय इन्द्रिय-

ग्राह्यो गन्धशब्दस्पर्शादिः । देशश्च । तुबररावकषाय कोलाहलनीलानां पुंक्लीवत्वम् । रूपस्य तु नपुंसकत्वम् ॥ आशुगनाम, पतत्रिः । शरबाणकाण्डाः पुंनपुंसकाः । इषुस्त्रिलिङ्गः ॥ धान्यनाम, व्रीहिः । स्तम्बकारिः । धान्यसीत्यशस्यानां संयुक्तयान्तत्वेन नपुंसकत्वम् । माषाणू पुंनपुंसकौ । आढकीप्रियङ्गू स्त्री । मसूरः स्त्रीपुंसः । शणं नपुंसकम् ॥ अध्वरनाम, अध्वरः । मखः । यज्ञः । वितानवाजपेयराजसूयानां यज्ञविशेषाणां पुंनपुंसकत्वम् । बर्हिःसत्रयोस्तु नपुंसकत्वम् ॥ अग्निनाम, भास्करः । आशुशुक्षणिः । अयमण्यन्तोऽपि बाहुलकात्पुंसि ॥ मरुन्नाम; वातः । समानस्तु पुंनपुंसकः ॥ ३ ॥

बर्होऽच्छदेऽहिर्वप्रे व्रीह्यग्न्योर्हायनव्रर्हिषौ ॥ मस्तुः सक्तौ स्फटिकेऽच्छो नीलमित्रौ मणीनयोः ॥ ४ ॥

छदः पर्णं पिच्छं च । ततोऽन्यस्मिन्बर्हः पुंसि । बर्हः परिवारः । तयोस्तु पुंनपुंसकः ॥ वप्रे केदारेऽहिः

पुंसि। सर्पे तु पुंस्त्री। हायनवर्हिषौ व्रीहावग्नौ च पुंसि। वर्षरश्म्योश्च भेदे पुंनपुंसकौ। वर्हिषोऽग्निनामत्वादेवसिद्धे द्विस्वरसन्तक्लीबत्वबाधनार्थम् ॥ सक्तौ धानाविकारे मस्तुः। अन्यत्र तु स्त्वन्तत्वात् क्लीबत्वम्। *स्फटिकेऽच्छः। अयमव्ययमाभिमुख्येऽप्यस्ति॥ मणौ* रत्ने इने सूर्ये क्रमेण नीलमित्रौ पुंसि। नीलान्तत्वान्महो नीलोऽपि। मित्रस्य देहिनामत्वादेव सिद्धे नियमार्थं, तेन सुहृदि संयुक्तरान्तत्वेन क्लीबत्वम्॥४॥

कोणेऽस्त्रश्चपके कोशस्तलस्तालच-पेटयोः ॥ अनातोद्ये घनो भूम्नि दारप्राणासुवल्वजाः ॥ ५ ॥

कोणेऽस्त्रः पुंसि। कोणः। अस्त्रः। अन्यत्रेदमस्त्रं रुधिरम्। संयुक्तरान्तत्वान्नपुंसकत्वम्। केशे तु तन्नामत्वादेव पुंस्त्वम् ॥ चपके कोशः पुंसि। कोशश्चपकः। *प्रत्याकारे शम्बायां च त्रिषु।* भाण्डागारादौ तु पुंनपुंसकः॥ तालो वृक्षविशेषो वितस्तिश्च तयो-

चपेटे च तलः पुंसि। तलान्तत्वात्प्रतलोऽपि चपेटे॥ आतोद्यमुपलक्षणं नृत्यस्य । आतोद्यान्मध्यमनृत्ता-द्यान्यत्र घनः पुंसि ॥ दाराः कलत्रम् । प्राणा असवो जीवितं च । असवः प्राणाः । वल्वजा उपलाख्यस्तृणभेदः। एते पुंलिङ्गाः, भूम्नि बहुत्व एव। क्वचिदेषामेकत्वमपि । असुसाहचर्यात्तद्वाचिन एव प्राणस्य बहुत्वम्। पुंस्त्वं तु णान्तत्वादेव सिद्धम्॥५॥

कान्तश्चन्द्रार्कनामायःपरो यानार्थतोयुगः॥ यश्च स्यादसमाहारे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति ६

चन्द्रार्कनामभ्योऽयःशब्दाच्च परः कान्तो यानार्थ-वाचिनः परो युगश्च पुंलिङ्गः । चन्द्रकान्तः। सूर्य-कान्तः। अयस्कान्तः। लोहाकर्षणः। (यूपयुग्मयोरपि) यानयुगः । शकटयुगः॥ यश्चासमाहारे इतरेतरयोगे द्वन्द्वोऽश्ववडवाविति स पुंसि । अश्वश्च वडवा चेमा-वश्ववडवौ । द्विवचनमतन्त्रम् । तेनेमेऽश्ववडवाः । अश्ववडवान् पश्य । 'अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः'

इति निर्देशाद्ध्रस्वत्वम् । असमाहार इति किम् । अश्ववडवम् । द्वन्द्व इति किम् । अश्वो वडवाऽस्याश्ववडवमुन्मुग्धं कुलम् । अश्ववडवा स्त्री । द्वन्द्वस्यापरवल्लिङ्गत्वप्राप्तौ वचनम् ॥ ६ ॥

वाकोत्तरा नक्तकरङ्कशङ्का,
न्युङ्खोत्तरासङ्गतरङ्गरङ्गाः ॥
परागपूगौ सृगमस्तुलुङ्ग-
कुडङ्गकालिङ्गतमङ्गमङ्गाः ॥७॥

अतः परं स्वरान्तक्रमेण शब्दा उदाह्रियन्ते । तत्र स्वरान्तेषु ककारोपान्त्यादिक्रमेणाकारान्ता उदाह्रियन्ते ॥ वाकोत्तरपदा नक्तकादयश्च शब्दाः पुंलिङ्गाः अनूच्यत इति अनुवाकः ऋग्यजुः समूहात्मकं वचनम् । घञन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थं वचनं 'भाव एव पुंस्त्वमिति' तेन वक्कं काष्ठमित्यादौ भावादन्यत्र घञन्तस्याश्रयलिङ्गता । अथवा, अनुगतो वाकोऽनेन तदनुवाक इति अन्यपदार्थत्वेऽपि पुंस्त्वा-

र्थम् । नक्तको गलनम् ॥ रल्लकः पक्ष्मकम्बलः ॥ अङ्कः समीपम् । नक्तकरल्लकयोर्वस्त्रनामत्वेनाङ्कस्यान्तिकनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ न्युङ्खाः षडोङ्काराः सम्यग्मनोज्ञे त्वाश्रयलिङ्गः ॥ उत्तरासङ्गः वैकक्ष्यम् । तद्वाची अर्थप्राधान्यात्कम्बलोऽपि ॥ तरङ्गः ऊर्मिः । रङ्गो नर्तनभूमिः ॥ परागो धूल्यादिः ॥ पूगः क्रमुकः सङ्घोऽपि । अयं क्लीबोऽपीति कश्चित् ॥ सृगो भिन्दिपालाख्यः शस्त्रविशेषाऽर्थप्रधान्याद्भिन्दपालोऽपि ॥ मस्तुलुङ्गो मस्तिष्कः । कुडङ्गो वृक्षगहनम् ॥ कालिङ्गः कालिङ्गिनी तत्फलं च । चिर्भट्यां वल्लिनामत्वादेव स्त्रीत्वम् । वल्लिनामत्वेन स्त्रीत्वे फलनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् । तमङ्ग इन्द्रकोशः ॥ मङ्गो धर्मो नौः शिरश्च ॥७॥

वेगसमुद्गावपाङ्गवर्गौ घार्घा
मश्वसपुच्छपिच्छगच्छाः ॥
वाजौजाकिलिञ्जपुञ्जमुञ्जा

अवटः पट्टहठप्रकोष्ठकोष्ठाः ॥ ८ ॥

वेगो रयः किम्पाकफलं प्रवाहो मूत्रादिप्रवृत्तिश्च॥ समुद्गः संपुटः ॥ अपाङ्गो नेत्रान्तस्तिलकश्च ॥ वर्गः संघातः ॥ ओघः समूहादिः ॥ अर्घो मूल्यं पूजाविशेषश्च ॥ वेगवर्गरङ्गौघार्घाणामौणादिकगान्तानां समुद्गस्य च डान्तस्य ग्रहणम् । घञन्तत्वे तु सिद्धमेव ॥ भङ्गो राजासनम् । पुच्छः पश्चाद्भागः । लाङ्गूले तु पुंनपुंसकः ॥ पिच्छं लाङ्गूलम् । गच्छो ऽभिमतसंख्यावसानम् ॥ वाजः पिच्छम् ॥ ओजो विषमसंख्या। किलिञ्जः कटः । मुञ्जः शरेषीका । अवटो रन्ध्रम् ॥ पट्टः पेषणपाषाणः पीठं च । ललाटभूषायां बाहुलकत्वात् स्त्रीत्वे पट्टी ॥ हठः बलात्कारः वारिपर्णी च ॥ प्रकोष्ठः कूर्परादधः ॥ कोष्ठः कुक्षिगृहयोरन्तरालम्, आत्मीयश्च ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठगण्डौ लगुडप्रगण्ड-
करण्डकूष्माण्डगुडाः शिखण्डः॥

वरण्डरुण्डौ च पिचण्डनाडी-
व्रणौ गुणभ्रूणमलक्तकुन्तौ ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठोऽङ्गुलिविशेषः ॥ अथ डान्ता दश ॥ गण्डः पिटकः। लगुडो लोहमयं शस्त्रम् ॥ प्रगण्डः कूर्परांसयोर्मध्यम् ॥ करण्डो भाण्डविशेषः ॥ कूष्माण्डः कर्कारुः भ्रूणश्च ॥ गुडो गोलकः ॥ शिखण्डश्चूडा ॥ वरण्डोऽन्तरावेदौ ॥ रुण्डः कबन्धः। रुण्डान्तत्वाद्वारुण्डः सेकपात्रम् ॥ पिचण्ड उदरम् ॥ णान्तास्त्रयः ॥ नाडीव्रणो रोगविशेषः । व्रणस्य पुंनपुंसकत्वेन तत्पुरुषेण परवल्लिङ्गताप्राप्तौ वचनम् ॥ गुणः पटः। भ्रूणो गर्भिणी स्त्री शिशुश्च । गुणस्यांशुकनामत्वेन नपुंसकत्वे भ्रूणस्य तु योनिमन्नामत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते पाठः । अथ तान्ताः सप्त ॥ अलक्तो यावकः ॥ कुन्तः प्रासः । अर्थप्राधान्यात् शलपराचदीर्घायुधा अपि ॥ ९ ॥

पोतः पिष्टातः पृषतश्चोत्पातव्रात-

वर्थकपर्दौ ॥ बुद्बुदगदमगदो मकरन्दो जनपदगन्धस्कन्धमगाधः ॥ १० ॥

पोतः प्रवहणं शिशुश्च ॥ पिष्टातः पटवासकः ॥ पृषता विन्दवः। प्रायेण बहुवचनान्तोऽयम्। मृगवाचिनस्तु देहिनामत्वादेव पुंस्त्वम्। उत्पातः उपसर्गः॥ व्रातः समूहः ॥ अथ थान्ताः। 'अर्थः प्रकारे विषये चित्तकारणवस्तुषु'। अभिधेयेऽपि शब्दानाम्'। धननामत्वेन क्लीवत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ अथ दान्ताः षट्। कपर्दो हरजटाबन्धः। वराटवाचिनस्तु तन्नामत्वादेव सिद्धं पुंस्त्वम् ॥ बुद्बुदः जलादिसंस्थानविशेषः ॥ गदो व्याधिः विष्णोरनुजश्च। अगद औषधम्। मकरन्दः पुष्परसः। अर्धप्राधान्यान्मरन्द इति॥ जनपदो जनसमूहो विषयः करदश्च कुटुम्बी ॥ अगदजनपदयोर्भेषजनामपदान्तत्वाभ्यां नपुंसकत्वे प्राप्ते पाठः॥ अथ धान्ताः॥ 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' ॥

स्कन्धः 'प्रकाण्डेऽशे नृपे स्कन्धः काये व्यूहसमूहयोः' ॥ अगाधः विरलम् । बिलनामत्वादेव क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ विरं छन्दः ॥ १० ॥

अर्धसुदर्शनदेवनमह्ना-
भिजनजनाः परिघातनफेनौ ॥
पूपापूपौ सूपकलापौ
रेफः शोफः स्तम्बनितम्बौ ॥ ११ ॥

अर्धः खण्डम् । ग्रामार्धः। अर्धः पटी । अर्धः नगरम् । समांशे तु क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणतया विषमांशवृत्तिरिहार्धशब्दः ॥ अथ नान्ताः सप्त ॥ सुदर्शनः विष्णुचक्रं शक्रपुरं च । मेरुजम्बा स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ देवनः अक्षः। क्रीडाविहारविजिगीषासु नान्तत्वान्नपुंसकत्वमेव ॥ अह्न इति 'संख्यात'–इति 'सर्वांश'–इति च कृतसमासान्तो ऽहन्शब्दः । संख्याताह्नः । सर्वमहः सर्वाह्णः । पूर्वमह्नः पूर्वाह्णः । एवं सायाह्नः । प्रारम्भो मध्यं

वर्थकपर्दौ ॥ बुद्बुदगदमगदो मकरन्दो जनपदगन्धस्कन्धमगाधः ॥ १० ॥

पोतः प्रवहणं शिशुश्च ॥ पिष्टातः पटवासकः॥ पृषता बिन्दवः। प्रायेण बहुवचनान्तोऽयम्। मृगवाचिनस्तु देहिनामत्वादेव पुंस्त्वम्। उत्पातः उपसर्गः॥ व्रातः समूहः ॥ अथ थान्तः। 'अर्थः प्रकारे विषये चित्तकारणवस्तुषु'। अभिधेयेऽपि शब्दानाम्'। धननामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ अथ दान्ताः षट्। कपर्दो हरजटाबन्धः। वराटवाचिनस्तु तन्नामत्वादेव सिद्धं पुंस्त्वम् ॥ बुद्बुदः जलादिसंस्थानविशेषः ॥ गदो व्याधिः विष्णोरनुजश्च। अगद औषधम्। मकरन्दः पुष्परसः। अर्थप्राधान्यान्मरन्द इति॥ जनपदो जनसमूहो विषयः करदश्च कुटुम्बी ॥ अगदजनपदयोर्भेषजनामपदान्तत्वाभ्यां नपुंसकत्वे प्राप्ते पाठः॥ अथ धान्ताः॥ 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' ॥

स्कन्धः 'प्रकाण्डेऽशे नृपे स्कन्धः काये व्यूहसमूहयोः' ॥ अगाधः विरलम्। बिलनामत्वादेव क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ विरं छन्दः ॥ १० ॥

अर्धसुदर्शनदेवनमह्ना-
भिजनजनाः परिघातनफेनौ ॥
पूपापूपौ सूपकलापौ
रेफः शोफः स्तम्बनितम्बौ ॥ ११ ॥

अर्धः खण्डम्। ग्रामार्धः। अर्धः पटी। अर्धः नगरम्। समांशे तु क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणतया विषमांशवृत्तिरिहार्धशब्दः ॥ अथ नान्ताः सप्त ॥ सुदर्शनः विष्णुचक्रं शक्रपुरं च। मेरुजम्ब्वा स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ देवनः अक्षः। क्रीडाविहारविजिगीषासु नान्तत्वान्नपुंसकत्वमेव ॥ अह्न इति 'संख्याल'–इति 'सर्वांश'–इति च कृतसमासान्तो ऽहन्शब्दः। संख्याताह्नः। सर्वमहः सर्वाह्णः। पूर्वमह्नः पूर्वाह्णः। एवं सायाह्नः। प्रारम्भो मध्यं

चाह्नः प्राह्णः मध्याह्नः ॥ अपराह्णस्तु पुंक्लीबः । परवल्लिङ्गतापवादोऽह्नस्य पाठः॥ अभिजनः कुले ख्यातावभिजनो जन्मभूम्यां कुलध्वजौ ॥ जनः लोकः ॥ परिघातनः अयोबद्धो लगुडः ॥ फेनः डिण्डीरः। अर्थप्राधान्यादब्धिकफ इत्यपि ॥ अथ पान्ताश्चत्वारः ॥ पूपोऽपूपश्च गुणभेदः । सूपः मुद्गादिविकारः । सूपकारे देहिनामत्वादेव सिद्धम् । अर्थप्राधान्यत्सूद इत्यपि । पूपादीनां नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ 'कलापः संहतौ बर्हे काञ्च्यां भूषणतूणयोः' ॥ पिच्छनामत्वान्नपुंसकत्वेऽस्य पाठः ॥ अथ फान्तौ । रेफोऽवद्यम् । वर्णविशेषे तु विषयनामत्वेनैव पुंस्त्वम् ॥ शोफः श्वयथुः ॥ अथ बान्ताः४ ॥ स्तम्बः आलानं व्रीह्यादीनां प्रकाण्डविशेषश्च । तत्र चार्थप्राधान्याद् गुच्छोऽपि ॥ नितम्ब 'स्त्रियाः पश्चात्कटौ सानौ नितम्बः कटिरोधसोः ॥ ११ ॥

शम्बाम्बौ पाञ्चजन्यतिष्यौ

पुष्यः सिचयनिकाय्यरात्रवृत्राः ॥
मन्त्रामित्रौ कटप्रपुण्ड्राराः
कल्लोलोल्लौ च खल्लतल्लौ ॥ १२ ॥

शम्बः मुसलाग्रस्थो लोहमण्डलकः। अशनौ तु तन्नामत्वादेव पुंस्त्वम् ॥ अम्बः सरकादीनाम् ॥ अथ यान्ताः ॥ पाञ्चजन्यो विष्णोः शङ्खः पोटगलश्च ॥ तिष्यः पुष्यश्च कलियुगम्। नक्षत्रे बहुलं नक्षत्रेत्यनेन मासविशेषे तु मासनामत्वादेव पुंस्त्वम् ॥ सिचयो वस्त्रम्। अंशुकनामत्वेन क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ निकाय्यो निवासः ॥ अथ रान्ताः ॥ रात्र इति कृतसमासान्तः 'संख्यैक'—इति 'ऋक्साम'—इति च रात्रिशब्दः। पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः। वर्षारात्रः। दीर्घरात्रः। चिररात्रः। पूर्वरात्रः। अपररात्रः। अर्धरात्रः। अहोरात्राविमौ। एकात्समाहारे च पुक्लीबः। परवल्लिङ्गतापवादोऽस्य पाठः ॥ वृत्रोऽन्धकारः रिपुश्च॥

मन्त्रः ऋगादिलक्षणः ॥ अमित्रो वैरी । अरिनामत्वादेव सिद्धे संयुक्तरान्तत्वात् क्लीबत्वबाधनार्थं वचनम् ॥ कटप्रः समूहः । 'पुण्ड्रो दैत्यविशेषेक्षुभेदयोरतिमुक्तके' ॥ आरः आरकूटः ॥ द्रवनामत्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः । अत लान्ताः २६। कल्लोलस्तरङ्गः । अथप्राधान्यादुल्लोलोऽपि । उल्लः सूरणः ॥ खल्लः कृतौ हस्तपादावमर्दनाख्यरुजि च ॥ तल्लस्तडागः ॥ १२ ॥

कण्डोलपोटगलपुद्गलकालवाला-
वेला गलो जगलहिङ्गुलगोलफालाः ॥
स्याद्देवलो बहुलतण्डुलपत्रपालवातूल-
तालजडुला भ्रमलो निचोलः ॥१३॥

कण्डोलः पिटकाख्यं भाजनम् ॥ पोटगलः काशः नडश्च । पुद्गलः परमाणुः देहश्च । कालो मृत्युः । वालोऽश्वकरिवालधिः । तुदौ तु वाहुलकात् स्त्रियाम् ॥ आवेलश्चर्विततताम्बूलम् ॥ गलः

सर्जरसः ॥ अर्थप्राधान्यात् कलकल इत्यपि । कण्ठे तु तन्नामत्वादेव पुंस्त्वम् ॥ द्रवनामत्वात् । क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ जगलः पिष्टमद्यम् ॥ हिङ्गुलं दारदम् ॥ गोलः सर्वतोवृत्तः बालक्रीडनकाष्टे स्त्रीपत्राञ्जनादौ क्लीबः। यस्तु गोल एव गोलके इति स्वार्थिकप्रत्ययान्तो मृते भर्तरि जारजस्य वाचकः स आश्रयलिङ्गः ॥ फालः कुशी । देवलः देवायतनम् ॥ बहुलः कृष्णपक्षः ॥ तण्डुलः धान्यसारः विडङ्गं च ॥ पत्रपालः दीर्घाछुरी ॥ वातूलः वातसमूहः। वातासहे । चोन्मत्ते चाश्रयलिङ्गः ॥ तालः गीतकालक्रियामानकरतलादौ । जडुलो देहे कृष्णं लक्ष्म ॥ भ्रमलो रोगविशेषः ॥ निचोलः निचुलकम्। उपसर्गस्यातन्त्रत्वात् चोलः स्त्रीणां कूर्पासकश्चोलः ॥ १३ ॥

कामलकुद्दालावयवस्वाः स्वरौरवयावाः शिवदावौ ॥ माधवपणवादीन-

वहावध्रुवकोटीशांशाः स्पशवंशौ ॥१४॥

कामलो 'मरौ रोगेऽवतंसे ना कामलस्त्रिषु कामुके' ॥ कुद्दालः खनित्रविशेषः॥ अथ वान्ताः १२। अवयवः अङ्गम् ॥ स्व आत्मा स्वभावः ज्ञातिश्च। अर्थे तु पुंक्लीवः। आत्मीये तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गः ॥ स्रुवः स्रुग्भेदः ॥ रौरवो नरकभेदः ॥ यावः अलक्तकः। शिवो वेदादिः॥ दावोऽरण्यम्। वह्निविशेषे तु पुंस्त्वं सिद्धमेव। अर्थप्राधाद्दव- इत्यपि 'कानने वनवह्नौ च स्याद्दावो दववन्नरि'॥ माधवो मधुमिश्र आसवः। स्वार्थिके के माधवकः। माघे मासभेदे मधौ विष्णौ च सिद्धमेव पुंस्त्वम्। स्त्रियामपीति कश्चित्। पणवः पटहः ॥ आदीनवो दोषः परिक्लिष्टः दुरन्तश्च॥ हावः भावसूचकः॥ ध्रुव आतौशिवे शङ्कौ इत्यादि ॥ अथ शान्ताः ७ ॥ कोटीशो लोष्टभेदनः। अर्थप्राधान्यात्कोटिशोऽपि॥ अंशः भागः ॥ स्पशः संपरायः प्रणिधिश्च ॥ 'वंशो वर्गे कुले वेणौ पृष्ठस्यावयवेऽपि च'॥१४॥

कुशोड्डीशपुरोडाशवृषकुल्मासनिष्कुहाः ॥ अहनिर्यूहकलहाः पत्तराशिवराश्यृषिः ॥ १५ ॥

: कुशः योक्त्रम् द्वीपश्च ॥ उड्डीशो ग्रन्थविशेषः। हरे तु देहिनामत्वात्पुंस्त्वम् ॥ 'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च ॥ रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च पुंस्यपि' ॥ अथ षान्तः ॥ वृषः गवादिः । व्रतिनामासनं वृषी । अथ सान्तः ॥ कुल्मासः अर्धस्विन्नो माषादिः । अन्ननामत्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः । मूर्धन्योपान्त्योऽप्ययम् ॥ अथ हान्ताः ४॥ निष्कुहः कोटरम्। ये तु टान्तमाहुस्तन्मते टान्तत्वात्पुंस्त्वम्॥ अह इति 'द्विगोः'-इति 'अह्नः' इति च कृतसमासान्तोऽहन्शब्दः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । त्र्यहः । पञ्चाहः । सप्ताहः । द्विगुरन्नेति स्त्रीनपुंसकत्वे परमाह उत्तराह इत्यादौ परवल्लिङ्गताप्राप्तौ वचनम् । सुदिनैकाभ्यां क्लीबत्वम्, पुण्या-

वहावध्रुवकोटीशांशाः स्पशवंशौ ॥१४॥

कामलो 'मरौ रोगेऽवतंसे ना कामलस्त्रिषु कामुके' ॥ कुद्दालः खनित्रविशेषः॥ अथ वान्ताः १२। अवयवः अङ्गम् ॥ स्व आत्मा स्वभावः ज्ञातिश्च। *अर्थे तु पुंक्लीबः। आत्मीये तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गः* ॥ स्रुवः स्रुग्भेदः ॥ रौरवो नरकभेदः ॥ यावः अलक्तकः। शिवो वेदादिः॥ दावोऽरण्यम्। वह्निविशेषे तु पुंस्त्वं सिद्धमेव। अर्थप्राधाद्दव-इत्यपि 'कानने वनवह्नौ च स्याद्दावो दववन्नरि'॥ माधवो मधुमिश्र आसवः। स्वार्थिके के माधवकः। माघे मासभेदे मधौ विष्णौ च सिद्धमेव पुंस्त्वम्। स्त्रियामपीति कश्चित्। पणवः पटहः ॥ आदीनवो दोषः परिक्लिष्टः दुरन्तश्च॥ हावः भावसूचकः॥ ध्रुव आतौशिवे शङ्कौ इत्यादि ॥ अथ शान्ताः७ ॥ कोटीशो लोष्टभेदनः। अर्थप्राधान्यात्कोटिशोऽपि॥ अंशः भागः ॥ स्पशः संपरायः प्रणिधिश्च ॥ 'वंशो वर्गे कुले वेणौ पृष्ठस्यावयवेऽपि च'॥१४॥

कुशोड्डीशपुरोडाशवृषकुल्मासनिष्कुहाः ॥ अहनिर्यूहकलहाः पद्मराशिवराश्यृषिः ॥ १५ ॥

कुशः योक्त्रम् द्वीपश्च ॥ उड्डीशो ग्रन्थविशेषः। हरे तु देहिनामत्वात्पुंस्त्वम् ॥ 'पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च ॥ रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च पुंस्यपि' ॥ अथ षान्तः ॥ वृषः गवादिः। व्रतिनामासनं वृषी। अथ सान्तः ॥ कुल्मासः अर्धस्विन्नो माषादिः। अन्ननामत्वात् क्लीबत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः। मूर्धन्योपान्त्योऽप्ययम् ॥ अथ हान्ताः४॥ निष्कुहः कोटरम्। ये तु टान्तमाहुस्तन्मते टान्तत्वात्पुंस्त्वम्॥ अह इति 'द्विगोः'-इति 'अह्नः' इति च कृतसमासान्तोऽहन्शब्दः। द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः। त्र्यहः। पञ्चाहः। सप्ताहः। द्विगुरन्नेति स्त्रीनपुंसकत्वे परमाह उत्तराह इत्यादौ परवल्लिङ्गताप्राप्तौ वचनम्। सुदिनैकाभ्यां क्लीबत्वम्, पुण्या-

हस्य तु पुंनपुंसकत्वम् ॥ निर्यूहः शेखरे नागदन्ते निर्यासेऽपि ॥ कलहः खड्गकोशे भण्डने च ॥ अथ क्षान्तः । पक्षः पिच्छम् । युद्धपिच्छनामत्वा-त्क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । प्रतिज्ञार्थादौ च पक्षस्य षान्तत्वादेव पुंस्त्वम् ॥ अथेकारान्ताः राशिर्मेषादिः पुञ्जश्च ॥ वराशिः स्थूलशाटः ॥ वस्त्रनामत्वात् क्लीवत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ ऋषिर्वेदविशिष्टादौ ॥१५॥

दुन्दुभिर्वमतिवृष्णिपाण्यविज्ञाति-
रालिकलयोऽञ्जलिर्घृणिः ॥
अग्निवह्निकृमयोंऽह्रिदीदिविग्रन्थि-
कुक्षिदृतयोऽर्दनिर्ध्वनिः ॥ १६ ॥

दुन्दुभिर्भेरीविशेषे । दैत्ये तु सिद्धमेव । अक्षे स्त्रीत्वम् ॥ वमतिर्वान्तिः ॥ वृष्णिः कुलविशेषः मेषश्च ॥ पाणिः हस्तः ॥ अविः मूषककम्बलः ॥ ज्ञातिः स्वजनः ॥ रालिः कलहः ॥ कलिः अन्त्य-युगम् । अञ्जलिः पाणिपुटः ॥ घृणिरभीशुः ॥

अग्निः कृशानुः ॥ वह्निः स एव ॥ कृमिः कीटः। अर्थप्राधान्यात् क्रिमिरपि ॥ अंह्रिः पादः ॥ अर्थ-प्राधान्यादङ्घ्रिरपि ॥ दीदिविः ओदनम्। अथ-प्राधान्यात् कुरुश्च ॥ ग्रन्थिः रज्ज्वादिवेष्टनबन्धः॥ कुक्षिर्जठरम् ॥ दृतिश्चर्मचर्मप्रसेवकश्च ॥ अर्दनिः अग्निः॥ ध्वनिः प्रतीयमानोऽर्थः। वृष्णिघृष्ण्योर्ण्यन्त-त्वात् अग्निवह्न्योश्च न्यन्तत्वात् अर्दनेरन्यन्तत्वात् कृमेर्म्यन्तत्वात् पाणिकुक्ष्यंह्रीणां प्राण्यङ्गवाची-दन्तत्वात् स्त्रीत्वे दीदिवेरन्ननामत्वाद्गालेश्च युन्ना-मत्वात्क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ १६ ॥

गिरिशिश्रुजायुकर्प्वौ हाहाहूहूश्च नम-हूर्गर्मुत् ॥ पादश्मानावात्मा पाप्मस्थे-मौष्मयक्ष्माणः ॥ १७ ॥

इति पुंलिङ्गं समाप्तम् ॥

गिरिः कन्दुकः॥ शिश्रुः श्रोत्रम्॥ जायुरौषधम्। कर्पूः करापाग्निः ॥ हाहाहूहूरित्यखण्डं नाम देव-

गायनवाचि। केचित् खण्डयन्ति। अव्ययत्वाद-लिङ्गाविति केचित्। गन्धर्वौ च हाहा हूहूरिति तु लक्ष्यम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादर्थप्राधान्याद्वा निर्देशस्य तदपि संगृहीतम्। देहिनामत्वादेव पुंस्त्वसिद्धौ विमतिज्ञापनार्थम् हूहूरित्यस्य कृत इति स्त्रीत्वबाधनार्थम्॥ नग्नहूर्मापदलिन्यादिर्बीजम्। अर्थप्राधान्यान्नग्नहुरित्यपि॥ नग्नान् ह्वयतीति व्युत्पत्तिप्राधान्ये त्वाश्रयलिङ्गता॥ अथ व्यञ्जनान्ताः ८॥ गर्मुत् सुवर्णम् सरघा च। द्रवनामत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः॥पाद् चरणः। अदन्तोऽप्ययम्॥अश्मा पाषाणः॥ उपलक्षणत्वाद्धेमलोऽपि॥ आत्मा शरीरं स्वभावश्च॥ पाप्मा पापं रोगश्च॥ स्थेमा स्थैर्यम्॥ इमन्नन्तत्वादेव सिद्धे द्विस्वरं मन्त्रकर्तरि इति क्लीबत्वबाधनार्थमस्य पठः॥ ऊष्मा सन्तापः समृद्धिश्च॥ यक्ष्मा क्षयरोगः। तदन्तत्वाद्राजयक्ष्मापि। अश्मादीना-

मन्नन्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम्। एवं शेषेष्वपि लिङ्गेषु स्वरव्यञ्जनान्तक्रमो ज्ञेयः॥ १७॥

इति पुंलिङ्गस्यावचूरिः।

अथ स्त्रीलिङ्गः।

स्त्रीलिङ्गं योनिमद्वम्रीसेनावल्लितडिन्निशाम्॥ वीचितन्द्राऽवटुग्रीवाजिह्वाशस्त्रीदयादिशाम्॥ १॥

नामेति स्मर्यते। योनिमदादीनां नाम स्त्रीलिङ्गं भवति। पुरुषी। स्त्री। रामा। वामा। हस्तिनी। वशा। वृषी। अश्वा। मकरी मत्सी। मयूरी। इत्यादि॥ वम्रीनाम उपदेहिका इत्यादि। सेनानाम। चमूः। पृतना। वाहिनी। इत्यादि। वल्लिनाम। लता। प्रतानिनी। वल्लरी। इत्यादि। वल्ली। अजमोदायां तु अस्य बाहुलकात् स्त्रीत्वम्॥ तडिन्नाम। शम्पा। चपला। चरा। इत्यादि। निशा-

गायनवाचि । केचित् खण्डयन्ति । अव्ययत्वादलिङ्गाविति केचित् । गन्धर्वौ च हाहा हूहूरिति तु लक्ष्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादर्थप्राधान्याद्वा निर्देशस्य तदपि संगृहीतम् । देहिनामत्वादेव पुंस्त्वसिद्धौ विमतिज्ञापनार्थम् हूहूरित्यस्य कृत इति स्त्रीत्वबाधनार्थम् ॥ नम्नहूर्मोपदलिन्यादिबीजम् । अर्थप्राधान्यान्नम्नहुरित्यपि ॥ नम्रान् ह्वयतीति व्युत्पत्तिप्राधान्ये त्वाश्रयलिङ्गता ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः ८ ॥ गर्मुत् सुवर्णम् सरघा च । द्रवनामत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ पाद् चरणः अदन्तोऽप्ययम् ॥ अश्मा पाषाणः ॥ उपलक्षणत्वाद्देमलोऽपि ॥ आत्मा शरीरं स्वभावश्च ॥ पाप्मा पापं रोगश्च ॥ स्थेमा स्थैर्यम् ॥ इमन्नन्तत्वादेव सिद्धे द्विस्वर मन्नकर्तरि इति क्लीवत्वबाधनार्थमस्य पठः ॥ ऊष्मा सन्तापः समृद्धिश्च ॥ यक्ष्मा क्षयरोगः । तदन्तत्वाद्राजयक्ष्मापि । अश्मादीना-

मन्नन्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते वचनम् । एवं शेषेष्वपि लिङ्गेषु स्वरव्यञ्जनान्तक्रमो ज्ञेयः ॥ १७ ॥

इति पुंलिङ्गस्यावचूरिः ।

अथ स्त्रीलिङ्गः ।

स्त्रीलिङ्गं योनिमद्वम्रीसेनावल्लितडिन्निशाम् ॥ वीचितन्द्राऽवटुग्रीवाजिह्वाशष्कुलीदयादिशाम् ॥ १ ॥

नामेति स्मर्यते। योनिमदादीनां नाम स्त्रीलिङ्गं भवति । पुरुषी । स्त्री । रामा। वामा। हस्तिनी । वशा । वृषी । अश्वा । मकरी मत्सी । मयूरी । इत्यादि ॥ वम्रीनाम उपदेहिका इत्यादि । सेनानाम। चमूः। पृतना। वाहिनी। इत्यादि। वल्लिनाम। लता । प्रतानिनी । वल्लरी । इत्यादि । वल्ली । अजमोदायां तु अस्य बाहुलकात् स्त्रीत्वम् ॥ तडिन्नाम । शम्पा । चपला । चरा। इत्यादि । निशा-

नाम । तुङ्गी । तमी । निट्शब्दोऽप्यस्ति निशावाची ॥ वीचिनाम । वीचिः । उत्कलिका । लहरी । भङ्गिः । इत्यादि । तरङ्गोल्लोलकल्लोलानां । पुंस्त्वमुक्तम् ॥ तन्द्राशब्देनालस्यनिद्रे गृह्येते ॥ अवटुनाम । घाटा । कृकाटिका इत्यादि । अवटोस्तु स्त्रीपुंसत्वम् ॥ ग्रीवानाम । ग्रीवा । अयं तच्छिरायामपि ॥ जिह्वानाम । रसज्ञेत्यादि ॥ शस्त्रीनाम । शस्त्री । असिपुत्री । इत्यादि ॥ दयानाम । दया । करुणा । इत्यादि । दिङ्नाम । आशा । ककुप् । इत्यादि ॥ १ ॥

शिंशपाद्या नदीवीणाज्योत्स्नाचीरीतिथीधियाम् ॥ अङ्गुलीकलशीकङ्गुहिङ्गुपत्रीसुरानसाम् ॥ २ ॥

शिंशपादिगणो नद्यादीनां नाम च स्त्रीलिङ्गं भवति । शिंशपादि । शिंशपा । वीरुत् । पाटला । विडा । फल्गुका । स्रुक्स्रुचौ । निर्गुण्डी । झण्टी ।

जम्बूः । श्रीपर्णी । भद्रपर्णी । बदरी । इत्यादिगणपाठः ॥ नदीनाम, नदी । धुनी । निम्नगा । इत्यादि। वीणानाम । घोषवती । तद्भेदोऽपि । विपञ्ची इत्यादि ॥ ज्योत्स्नानाम । चन्द्रिका । कौमुदी । इत्यादि ॥ चीरी जीवविशेषः ॥ तिथीति ङ्यन्तं पदम् ॥ प्रतिपदाद्याः द्वितीया तृतीया चतुर्थी इत्यादि यावत् पञ्चदशी । सैव पूर्णचन्द्रा राका । पूर्णिमा । न्यूनचन्द्राऽनुमतिः । आमावस्या इत्यादि ॥ धीनाम । धिषणा । पण्डा । अङ्गुलीनाम । अङ्गुली । करशाखा ॥ कलशी । गर्गरी ॥ कङ्गुर्धान्यविशेषः ॥ हिङ्गुपत्री गुल्मभेदः । सुरा वारुणी । नसा नासिका ॥ २ ॥

रास्नाशिलावचालालाशिम्वाकृष्णोष्णिकाश्रियाम् ॥ सृक्कापण्यालसीधाय्यासरघारोचनाभुवाम् ॥ ३ ॥

रास्ना औषधीविशेषः ॥ शिला मनःशिला ॥

वचा शतपर्विका ॥ गोलोमी । जीवा षड्ग्रन्थाः । उग्रगन्धा इत्यादि । लाला सृणीका ॥ शिम्बा बीजकोशी ॥ कृष्णा कृष्णजीरकं राजिका च । पिप्पल्यां वह्निनामत्वात् सिद्धमेव ॥ उष्णिका यवागूः ॥ श्रीः । लक्ष्मीः । कमला । पद्मा । पद्मवासा । हरिप्रिया । क्षीरोदतनया । मा । रमा । इन्दिरा । इत्यादि ॥ स्पृक्का गन्धद्रव्यविशेषः । तन्नाम । मरुन्माला । पिशुना । स्पृक्का । देवीलता । इत्यादि ॥ पण्यानाम । पण्या । कटती । सुवर्णलता । ज्योतिष्का । इत्यादि । अतसीनाम । कृष्णप्रिया । चण्डिका । मसृणा । क्षुमा । उमा । इत्यादि ॥ धाय्यानाम । सामिधेनी ऋक् । इत्यादि ॥ सरघानाम । क्षुद्रा । मधुमक्षिका । इत्यादि ॥ रोचनेति गोरोचना वशरोचना च गृह्यते । तत्राद्यानाम । 'वन्दनीया तु रोचना । भूतघ्नी भूतनाशिनी' ॥ वशरोचना तु वाशी तु काक्षीरी तुका शुभा । इत्यादि । भूनाम । भूः । भूमिः । पृथ्वी । मही । इत्यादि ॥ ३ ॥

हरिद्रामांसिदूर्वाऽऽलूबलाकाकृष्णलागिराम्॥ इत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यादीदूदेकस्वरं कृतः ॥ ४ ॥

हरिद्रा। पीतिका ॥ मांसिर्गन्धद्रव्यविशेषः ॥ दूर्वा हरिताली ॥ आलूः कर्करी, गलन्तिका च ॥ बलाका पुंध्वजेऽपि स्त्रीत्वमेव। बलाका विसकण्टिका ॥ कृष्णला गुञ्जा ॥ गीर्वाक् ॥ प्राण्यङ्गवाचि इकारान्तं नाम स्त्रीलिङ्गम् ॥ गोधिर्ललाटम्। कटिः। पालिः। इत्यादि। इदिति किम्। कर्णः। प्राण्यङ्गवाचीति किम्। नाभिः क्षत्रियः। प्राण्यङ्गवाचिनस्तु स्त्रीपुंसत्वम्। चक्रपिण्डिकायां तु स्त्रीत्वम् ॥ ईकारान्तमूकारान्तं चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गम् ॥ ह्रीः। प्रीः। श्रीः। भ्रूः। स्नूः। द्रूः। जूः॥ एकस्वरमिति किम्। स्वयंभूर्ब्रह्मा। नीः लूरित्यादौ तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता ॥ कृत्सम्बन्धिनौ यावीदूतौ तदन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्। अनेकस्वरार्थ-

वचा शतपर्विका ॥ गोलोमी । जीवा षड्ग्रन्थाः । उग्रगन्धा इत्यादि । लाला सृणीका ॥ शिम्बा बीजकोशी ॥ कृष्णा कृष्णजीरकं राजिका च । पिप्पल्यां वह्निनामत्वात् सिद्धमेव ॥ उष्णिका यवागूः ॥ श्रीः । लक्ष्मीः । कमला । पद्मा । पद्मवासा । हरिप्रिया । क्षीरोदतनया । मा । रमा । इन्दिरा । इत्यादि ॥ स्पृक्का गन्धद्रव्यविशेषः । तन्नाम । मरुन्माला । पिशुना । स्पृक्का । देवीलता । इत्यादि ॥ पण्यानाम । पण्या । कटती । सुवर्णलता । ज्योतिष्का । इत्यादि । अतसीनाम । कृष्णप्रिया । चाण्डिका । मसृणा । क्षुमा । उमा । इत्यादि ॥ धाय्यानाम । सामिधेनी ऋक् । इत्यादि ॥ सरघानाम । क्षुद्रा । मधुमक्षिका । इत्यादि ॥ रोचनेति गोरोचना वंशरोचना च गृह्यते । तत्राद्यानाम । 'वन्दनीया तु रोचना । भूतघ्नी भूतनाशिनी' ॥ वंशरोचना तु वांशी तु काक्षीरी तुका शुभा । इत्यादि । भूनाम । भूः । भूमिः । पृथ्वी । मही । इत्यादि ॥ ३ ॥

हरिद्रामांसिदूर्वाऽऽलूबलाकाकृष्णलागिराम्॥ इत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यादीदूदेकस्वरं कृतः ॥ ४ ॥

हरिद्रा। पीतिका ॥ मांसिर्गन्धद्रव्यविशेषः ॥ दूर्वा हरितालो ॥ आलूः कर्करी, गलन्तिका च ॥ बलाका पुंध्वजेऽपि स्त्रीत्वमेव। बलाका बिसकण्टिका ॥ कृष्णला गुञ्जा ॥ गीर्वाक् ॥ प्राण्यङ्गवाचि इकारान्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्॥ गोधिर्ललाटम्। कटिः। पालिः। इत्यादि। इदिति किम्। कर्णः। प्राण्यङ्गवाचीति किम्। नाभिः क्षत्रियः। प्राण्यङ्गवाचिनस्तु स्त्रीपुंसत्वम्। चक्रपिण्डिकायां तु स्त्रीत्वम्॥ ईकारान्तमूकारान्तं चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गम्॥ ह्रीः। प्रीः। श्रीः। भ्रूः। स्नूः। द्रूः। जूः॥ एकस्वरमिति किम्। स्वयंभूर्ब्रह्मा। नीः लूरित्यादौ तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता ॥ कृत्सम्बन्धिनौ यावीदूतौ तदन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्। अनेकस्वरार्थ-

वचा शतपर्विका ॥ गोलोमी । जीवा षड्ग्रन्थाः । उग्रगन्धा इत्यादि । लाला सृणीका ॥ शिम्बा बीजकोशी ॥ कृष्णा कृष्णजीरकं राजिका च । पिप्पल्यां वह्निनामत्वात् सिद्धमेव ॥ उष्णिका यवागूः ॥ श्रीः । लक्ष्मीः । कमला । पद्मा । पद्मवासा । हरिप्रिया । क्षीरोदतनया । मा । रमा । इन्दिरा । इत्यादि ॥ सृक्का गन्धद्रव्यविशेषः । तन्नाम । मरुन्माला । पिशुना । सृक्का । देवीलता । इत्यादि ॥ पण्यानाम । पण्या । कटती । सुवर्णलता । ज्योतिष्का । इत्यादि । अतसीनाम । कृष्णप्रिया । चण्डिका । मसृणा । क्षुमा । उमा । इत्यादि ॥ धाय्यानाम । सामिधेनी ऋक् । इत्यादि ॥ सरघानाम । क्षुद्रा । मधुमक्षिका । इत्यादि ॥ रोचनेति गोरोचना वंशरोचना च गृह्यते । तत्राद्यानाम । 'वन्दनीया तु रोचना । भूतघ्नी भूतनाशिनी' ॥ वंशरोचना तु वांशी तु काक्षीरी तुका शुभा । इत्यादि । भूनाम । भूः । भूमिः । पृथ्वी । मही । इत्यादि ॥ ३ ॥

हरिद्रामांसिदूर्वाऽऽलूबलाकाकृष्णलागिराम्॥ इत्तु प्राण्यङ्गवाचि स्यादीदूदेकस्वरं कृतः ॥ ४ ॥

हरिद्रा। पीतिका॥ मांसिर्गन्धद्रव्यविशेषः॥ दूर्वा हरितालो॥ आलूः कर्करी, गलन्तिका च॥ बलाका पुंध्वजेऽपि स्त्रीत्वमेव। बलाका विसकण्टिका॥ कृष्णला गुञ्जा॥ गीर्वाक्॥ प्राण्यङ्गवाचि इकारान्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्॥ गोधिर्ललाटम्। कटिः। पालिः। इत्यादि। इदिति किम्। कर्णः। प्राण्यङ्गवाचीति किम्। नाभिः क्षत्रियः। प्राण्यङ्गवाचिनस्तु स्त्रीपुंसत्वम्। चक्रपिण्डिकायां तु स्त्रीत्वम्॥ ईकारान्तमूकारान्तं चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गम्॥ ह्रीः। प्रीः। श्रीः। भ्रूः। स्रूः। द्रूः। जूः॥ एकस्वरमिति किम्। स्वयंभूर्ब्रह्मा। नीः लूरित्यादौ तु गुणवृत्तित्वादाश्रयलिङ्गता॥ कृत्सम्बन्धिनौ यावीदूतौ तदन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्। अनेकस्वरार्थ-

मारम्भः । लक्ष्मीः । ययीः । पपीः । इत्यादि । यवागूः । कुकूः । कच्छूः । अजूः । तनूः । इत्यादि ॥ ४ ॥

पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे ॥ द्विगुरन्नावन्तान्तो वाऽन्यस्तु सर्वो नपुंसकः ॥ ५ ॥

पात्रादिवर्जितमकारान्तमुत्तरपदं यस्य स द्विगुः समाहारे स्त्री ॥ पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली । पात्रादिवर्जित इति किम् । द्विपात्रम् । द्विमासम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् । द्वित्रिचतुर्भ्यः परः पथः । त्रिपुरम् । इत्यादि । अदन्तेति किम्। पञ्चसमिति । त्रिगुप्ति । पञ्चकुमारि । दशकुमारि । अन्त्ययोः स्त्रीपुंसत्वमपीत्येके ॥ उत्तरपदेति किम् । पञ्च गावः समाहृताः पञ्चगवम् । एवं दशगवम् । सप्तभूमम् । अत्र द्विगुरदन्तो नोत्तरपदम् । समाहार इति किम् । पञ्चाम्रप्रिय. ॥ अन्नन्तमावन्तं च

यदुत्तरपदं तदन्तो द्विगुर्वा स्त्री। पञ्चराजी। पञ्चराजम्। पञ्चमाली। पञ्चमालम्। त्रिसन्ध्यं तु क्लीबम्। अन्नन्तं चावन्तं चोत्तरपदं न द्विगुरिति द्विरन्तग्रहणम्॥ उक्तस्त्रीत्वादन्यो द्विगुः समाहारे वर्तमानो नपुंसकम्। तेन पात्राद्युत्तरपदस्यानदन्तोत्तरपदस्य विकल्पितस्त्रीत्वस्य च पक्षे क्लीबत्वम्॥ ५॥

लिन्मिन्यनिण्यणिरुत्युक्ताः
क्वचित्तिगल्पह्रस्वे कप्॥
विंशत्याद्या शताद्द्वन्द्वे
सा चैक्ये द्वन्द्वमेययोः॥ ६॥

लित्प्रत्ययान्तं मि–नि–अनि–अणिप्रत्ययान्तं स्त्रियामुक्ताः रत्युक्ताः क्तिः क्यप् शः यः अः अङ् अनः क्विप् ञः अनिः इञ् णकश्च इत्येतदन्तं च नाम स्त्रीलिङ्गं स्यात्। लित्। गवां समूहो गोत्रा। एवं रथकट्याटृण्याजनतादयोऽपि।

शुक्लस्य भावः शुक्लता। देव एव देवता। इत्यादि॥
मिः, नेमिः कूपस्यान्ते त्र्यस्त्र काष्ठं चक्रधारा च।
वल्मिरिन्द्रः। दल्मिः शस्त्रम्। निः, वेनिः केश-
रचना॥ अनिः, वर्तनिः मार्गः। अटनिर्धनुष्प्रान्तः॥
णिः, वाणिः मूल्यम्। वेणिः केशरचना प्रवाहश्च॥
अणिः, सरणिः पन्थाः। तरणिः संक्रमो यवागूश्च।
समुद्रादौ तु स्त्रीपुंसत्वम्। क्तिः, भूत्यादयः। क्यप्
आस्या आसनम्। अव्या, व्रज्या, ईर्या च गमने।
शः, क्रिया। यः, जागर्या। अः, शंसा। इच्छा॥
शुश्रूषा श्रवणेच्छा॥ अङ्, मिदा। छिदा। पूजा।
अनः, वन्दना स्तुतिः। चेतना संवित्तिः। याचे-
रपि बाहुलकादने याचना। एषां भावे क्लीवत्वम्।
क्विप्, सपत्। समित् एधो रणश्च॥ रुक् त्विट्
द्युच्च कान्तिः॥ ञः, व्यात्युक्षी व्यतिहारेण सेच-
नम्॥ अनिः, अजननिस्ते वृषल भूयात्॥
इञ् कां त्वं कारिमकार्षीः सर्वां कारिमकार्षम्॥
णकः, भवतः शायिका शयितुं पर्याय इत्यर्थः॥

क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण तिगन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्। तनुताचान्तिरित्यादि॥ अल्पे ह्रस्वे चार्थे यः कप् तदन्तं नाम स्त्रीलिङ्गम्। अल्पः क्रयः क्रयिका। ह्रस्वः पुटः पुटिका। क्वचिदिति किम्। पुटकः॥ विंशत्याद्या संख्या संख्येये संख्याने वर्तमाना च स्त्रीलिङ्गम्। इयं विंशतिः घटा घटानां वा। एवं त्रिंशदादयोऽपि॥ षष्टिस्त्रीलिङ्गः। शताद्यानां पुंनपुंसकत्वम्। नन्तसंख्या त्वलिङ्गा। द्वन्द्वे विंशत्याद्या संख्या शतादर्वाक् स्त्रीलिङ्गम् एकविंशतिर्यावन्नवनवतिः। द्वन्द्वैकत्वे इति क्लीबत्वबाधनार्थं वचनम्॥ सा विंशत्याद्या सङ्ख्या द्वन्द्वे इतरेतरसमासे मेये सङ्ख्येये च वर्तमाना एकत्व एव प्रयोक्तव्या। इतरेतरार्थं वचनम्। एकविंशतिर्घटा घटानां वा। एकशतम्। द्विलक्षम्। द्विसहस्रम्। द्वन्द्वमेययोरिति किम्। द्वे विंशती घटानाम् तिस्रो वा विंशत्यः। विंशत्यादेः सङ्ख्यास्थानस्यैव द्वित्वबहुत्वविवक्षायां द्विवचनबहुवचने।

साचेति प्रसिद्धसङ्ख्यापरामर्शादिह न स्यात् । एकश्चैत्राय विंशतिर्मैत्रायेति एकविंशती आभ्यां दीयतामिति द्विवचनमेव ॥ ६ ॥

स्रुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा विडनरि वारि घटीभवन्धयोः ॥ शल्यध्वनिवाद्यभित्सु तु क्ष्वेडा दुन्दुभिरक्षबिन्दुषु॥७॥

स्रुग्भेदे यज्ञभाण्डभेदे गीतिलताभिदोः शालिपर्णीमूर्वयोश्च ध्रुवा शब्दः स्त्रीलिङ्गः । नरादन्यत्र विट् । वारीति शब्दरूप घट्यामिभवन्धनभुवां वा। शल्यभिदि वेणुशलाकायां, ध्वनिभिदि भटानां सिंहनादे, वाद्यभिदि च दन्तोष्ठवादे क्ष्वेडा स्त्री ॥ अक्षबिन्दुषु पासकबिन्दुषु दुन्दुभिः स्त्री ॥ ७ ॥

गृह्या शाखापुरेऽश्मन्तेऽन्तका कीला रताहतौ ॥ रज्जौ रश्मिर्यवादिर्दोषादौ गञ्जा सुरागृहे ॥ ८ ॥

शाखापुरं समीपस्थपुरं तत्र गृह्या, अश्मन्ते

चुल्यामन्तिका, रताहतौ सुरतप्रहणने कीला स्त्री ॥ रज्जौ वाच्यायां रश्मिः स्त्री । इह यवादयो यवयवनेति सूत्रोक्ताः शब्दा दोषादयश्चार्था गृह्यन्ते । दुष्टो यवो यवानी । यवनानां लिपिर्यवनानी । उरु अरण्यमरण्यानी । महद्धिमं हिमानी । दोषादाविति किम् । यवः । यवनाः । धान्यविषयनामत्वात्पुंस्त्वमेव । अरण्याहिमयोस्तु प्रतिपदपाठान्नपुंसकत्वम् ॥ सुरागृहे वाच्ये गञ्जा स्त्री । खनौ स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ ८ ॥

अहंपूर्विकादिर्वर्षामघा अपक्तिका वहौ ॥ वा तु जलौकाप्सरसः सिकतासुमनः समाः ॥ ९ ॥

अहंपूर्विकादयो मयूरव्यंसकादिषु कृतनिपाताः स्त्रीलिङ्गाः । 'अहं पूर्वोऽहं पूर्व इत्यहंपूर्विका स्त्रियाम् । आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सम्भावनात्मनि ॥ अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परमहंकृतिः' ॥

साचेति प्रसिद्धसङ्ख्यापरामर्शादिह न स्यात् । एकश्चैत्राय विंशतिर्मैत्रायेति एकविंशती आभ्यां दीयतामिति द्विवचनमेव ॥ ६ ॥

स्रुग्गीतिलताभिदि ध्रुवा विडनरि वारि घटीभवन्धयोः ॥ शल्यध्वनिवाद्यभित्सु तु क्ष्वेडा दुन्दुभिरक्षबिन्दुषु॥७॥

स्रुग्भेदे यज्ञभाण्डभेदे गीतिलताभिदोः शालिपर्णीमूर्वयोश्च ध्रुवा शब्दः स्त्रीलिङ्गः । नरादन्यत्र विट् । वारीति शब्दरूपं घट्यामिभबन्धनभुवां वा । शल्यभिदि वेणुशलाकायां, ध्वनिभिदि भटानां सिंहनादे, वाद्यभिदि च दन्तोष्ठवादे क्ष्वेडा स्त्री ॥ अक्षबिन्दुषु पासकबिन्दुषु दुन्दुभिः स्त्री ॥ ७ ॥

गृह्या शाखापुरेऽश्मन्तेऽन्तका कीला रताहतौ ॥ रज्जौ रश्मिर्यवादिर्दोषादौ गञ्जा सुरागृहे ॥ ८ ॥

शाखापुरं समीपस्थपुरं तत्र गृह्या, अश्मन्ते

चुल्यामन्तिका, रताहतौ सुरतप्रहणने कीला स्त्री॥ रज्जौ वाच्यायां रश्मिः स्त्री । इह यवादयो यवयवनेति सूत्रोक्ताः शब्दा दोषादयश्चार्था गृह्यन्ते। दुष्टो यवो यवानी । यवनानां लिपिर्यवनानी । उरु अरण्यमरण्यानी । महद्धिम हिमानी । दोषादाविति किम् । यवः । यवनाः । धान्यविषयनामत्वात्पुस्त्वमेव। अरण्याहिमयोस्तु प्रतिपदपाठान्नपुंसकत्वम् ॥ सुरागृहे वाच्ये गञ्जा स्त्री । खनौ स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ ८ ॥

अहंपूर्विकादिर्वर्षामघा अपक्त्तिका बह्वौ ॥ वा तु जलौकाप्सरसः सिकतासुमनः समाः ॥ ९ ॥

अहंपूर्विकादयो मयूरव्यंसकादिषु कृतनिपाताः स्त्रीलिङ्गाः । 'अहं पूर्वोऽहं पूर्व इत्यहपूर्विका स्त्रियाम् । आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सम्भावनात्मनि ॥ अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परमहंकृतिः' ॥

वर्षामघाऽप्कृत्तिकाः स्त्रीबहुवचनान्ताश्च । जलौक-आदयोऽपि स्त्री० विकल्पेन बहुवचनान्ताश्च । कृत्तिकाऽर्थप्राधान्याद्बहुलापि ॥ समान्तत्वात्सुपमाऽपि कालभेदे परमशोभायां च ॥ ९ ॥

गायत्र्यादय इष्टका बृहतिका संवर्तिका सर्जिका,–दूर्षीके अपि पादुका भिरुकया पर्यस्तिका मानिका ॥ नीका कञ्चुलिकाऽऽलुका कलिकया राका पताकान्धिका, शुका पूपलिका त्रिका चविकयोल्का पञ्चिका पिण्डिका ॥१०॥

षडक्षरीं गायत्रीमादीकृत्य षड्विंशत्यक्षरीमुत्कृष्टिं यावत् । छन्दोजातिनामानि स्त्री० । शर्करी मेखलानद्योरपि । अक्षरनियमात्मकं छन्दः । गुरुलघुनियमात्मकं वृत्तम् । इति बहुलं वृत्तेत्यादिना न सिध्यति ॥ इष्टका मृद्विकारः । बृहतिका उत्तरासङ्गः । कप्रत्ययाभावे बृहती रिङ्गिणी । संव-

र्तिका पद्मादीनां नवोद्भिन्नं दलम् ॥ सर्जिका क्षारविशेषः । अर्थप्राधान्यात्सर्ज्जिकापि । सुवर्चिका । स्त्रुघ्नी इत्यादि ॥ दूषीका नेत्रमलम् । अर्थप्राधान्यात् दूषिका इत्यादि ॥ पादुका उपानत् । अर्थप्राधान्यादुपानदादयोऽपि तत्पर्यायाः सर्वे । झिरुका कोष्ठिकाख्यो मृद्विकारः । पर्यस्तिका परिकरः । अर्थप्राधान्यादवसक्थिकापि ॥ मानिका द्रोणचतुष्टयम् ॥ नीका सारणिः ॥ कञ्चुलिका कञ्चुकः । अल्लुका धान्यकम् ॥ कलिका कुड्मलम् । कलिकान्तत्वादुत्कलिकापि हेलोत्कण्ठयोः ॥ राका कच्छूः ॥ पताका सौभाग्य ध्वजश्च । अर्थप्राधान्यात्पटाकावैजयन्तीजयन्त्योऽपि । अन्धिका कैतवम् ॥ शूका हृल्लेखा ॥ पूपलिकाऽपूपः । काभावे पूपली । अर्थप्राधान्यात्पोली । त्रिका कूपस्यान्ते त्र्यस्रं काष्ठम् ॥ चविका श्लेष्मघ्नश्चव्याख्यो भेषजः । अर्थप्राधान्यात् सुगन्धापि ॥ उल्का ज्वाला ॥ पञ्जिका न्यासः ॥ पिण्डिका चक्रनाभिः ॥ १० ॥

ध्रुवका त्तिपका कनीनिका शम्बूका शिविका गवेधुका ॥ कणिका केका विपादिका मह्हिका यूका मत्तिकाष्ट- का ॥ ११ ॥

ध्रुवका भाण्डविशेषः । उपलक्षणत्वात् ध्रुव- कापि ॥ क्षिपका शस्त्रविशेषः ॥ कनीनिका नेत्रं- तारा ॥ शम्बूका शुक्तिः॥ शिविका याप्ययानम् । गवेधुका तृणधान्यविशेषः । अर्थप्राधान्यात् गवी- धुकापि ॥ कणिका गोधूमचूर्णम् । अर्थप्राधान्यात् शुद्धसमितापि । केका मयूरध्वनिः ॥ विपादिका पादस्फोटः ॥ मिहिका हिमम् ॥ यूका क्षुद्रजीव- विशेषः । मक्षिकापि । अष्टका पितृदेवत्यं कर्म ॥ ११ ॥

कूर्चिका कूचिका टीका कोशिका केशिकोर्मिका॥ जलौका प्राविका धूका कालिका दीर्घिकोष्ट्रिका ॥ १२ ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः ॥ कूचिका कपाटाङ्कुटः॥ अर्थप्राधान्यात् कुञ्चिकापि ॥ टीका वृत्तिः ॥ कोशिका दीपभाजनम् ॥ केणिका गुणलयनी । ऊर्मिका अङ्गुलीयकम् । जलौका रक्ताकर्षः प्राणी। अर्थप्राधान्याज्जलूकाऽपि ॥ प्राविका श्येनः ॥ धूका पताका ॥ कालिका क्षारविशेषः कीटश्च ॥ दीर्घिका परिखा ॥ उष्ट्रिका अलिञ्जरः । अर्थप्राधान्यान्नन्दापि ॥ १२ ॥

श(शि)लाका वालुकेषीका विहङ्गिकेषिके उखा ॥ परिखा विशिखा शाखा शिखा भङ्गा सुरङ्गया ॥ १३ ॥

शलाका चित्रकूर्चिका ॥ वालुका सिक्ता ॥ वालुकान्तत्वाद्धिमवालुकापि कर्पूरे ॥ इषीका वीरणशलाकाविशेषः ॥ विहङ्गिका भारयष्टिः ॥ ईषिका गजाक्षिकूटम् ॥ उखा स्थाली ॥ परिखा खेयविशेषः ॥ विशिखा प्रतोली । शाखा भुजः ॥ शिखा

चूडा ॥ भङ्गा तृणधान्यम् ॥ सुरङ्गा गूढमार्गः ॥ अर्थप्राधान्यात् सन्धिलापि ॥ १३ ॥

जङ्घा चञ्चा कच्छा पिच्छा पिञ्जा गुञ्जा खजा प्रजा ॥ झञ्झा घण्टा जटा घोण्टा पोटा भिस्सटया छटा॥१४॥

जङ्घाऽङ्गविशेषः ॥ चञ्चा तृणमयः पुरुषः । कच्छा कच्छोटिका । अर्थप्राधान्यात् कच्छाटिकापि॥ पिच्छा काञ्चिकम् ॥ पिञ्जा तूलम् ॥ गुञ्जा पटहः॥ खजा मन्थः दर्विश्च । अर्थप्राधान्यात् खजाकापि ॥ प्रजा लोकः ॥ झञ्झा सशीकरो मेघवातः ॥ घण्टा वाद्यविशेषः । अर्थप्राधान्यात् किङ्किणीक्षुद्रघण्टिके अपि॥ जटा कचविकारः॥ घोण्टा बदरीफलम् ॥ पोटा शण्टः । अर्थप्राधान्यात् तृतीयाप्रकृतिरपि ॥ भिस्सटा दग्धिका ॥ छटा समूहविशेषः ॥ १४ ॥

विष्ठा मञ्जिष्ठया काष्ठा पाठा गुण्डा

गुडा जडा ॥ वेडा वितण्डया दाढा राढा रीढाऽवलीढया ॥ १५ ॥

विष्ठा पुरीषम् ॥ मञ्जिष्ठा रागद्रव्यविशेषोऽर्थ प्राधान्यात् अरुणापि ॥ काष्ठा मर्यादा ॥ पाठा औषधविशेषः ॥ शुण्डा करिहस्तः ॥ गुडा स्नुही । गुडिकापि च ॥ जडा शूकशिम्बी ॥ वेडा नौः ॥ वितण्डा वादभेदः ॥ दाढा दंष्ट्रा ॥ राढा शोभा ॥ रीढा अवहेला ॥ अवलीढापि ॥ १५ ॥

घृणोर्णा वर्वणा स्थूणा दक्षिणा लिखिता लता ॥ तृणता त्रिवृता त्रेता गीता सीता सिता चिता ॥ १६ ॥

घृणा निन्दा ॥ ऊर्णा मेषरोम ॥ वर्वणा मक्षिका ॥ स्थूणा गृहादीनामुत्तम्भनकाष्ठम् ॥ दक्षिणा यज्ञदानम् ॥ लिखिता लिपिः ॥ तृणता चापम् । त्रिवृता औषधिः । अर्थप्राधान्यादरुणादयोऽपि तत्पर्यायाः । त्रेता युगविशेषः ॥ गीता शास्त्रवि-

शेषः ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ सिता शर्करा ।
अर्थप्राधान्यात्कठिन्यपि ॥ चिता मृतकदाहाय काष्ठशय्या ॥ १६ ॥

मुक्ता वार्ता लूताऽनन्ता प्रसृता मार्जिताऽमृता॥ कन्था मर्यादा गदेक्षुगन्धा गोधा स्वधा सुधा ॥ १७ ॥

मुक्ता मौक्तिकम् ॥ वार्ता वृत्तिः ॥ लूता ऊर्णनाभः ॥ अनन्ता दूर्वा ॥ प्रसृता जङ्घा ॥ मार्जिता शिखरिणी ॥ अर्थप्राधान्यात् मर्जिता शिखरिण्यामपि ॥ अमृता पथ्या गुडूची च ॥ कन्था स्यूतजीर्णवस्त्रप्रावरणम्॥ मर्यादाऽवधि.॥गदा प्रहरणविशेष.॥ इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे गोक्षुरकाशक्रोष्ट्रीषु॥ गोधा दोस्त्राणं प्राणिविशेषश्च । पुंध्वजोऽपि ॥ गोधान्तत्वात् तृणगोधा कृकलासः॥ स्वधा पितृदानार्थो मन्त्रविशेषः । सुधा पीयूषं लेपनं च ॥१७॥

सास्ना सूना धाना पम्पा

भम्पा रम्पा प्रपा शिफा ॥
कम्बा भम्भा सभा हुम्भा
सीमा पामारुमे उमा ॥ १८ ॥

सास्ना गोगलचर्म ॥ सूना घातस्थानम् ॥ धाना भ्रष्टयवोऽङ्कुरश्च ॥ पम्पा सरोवरविशेषः ॥ झम्पा उच्चादधः पतनम् ॥ रम्पा चर्मकृदुपकरणम् । प्रपाऽम्बुशाला । अकर्तरि कः स्यादिति पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्य पाठः । शिफा तरुजटा । कम्बा कम्बिः । भम्भा भेरी । सभा वृन्दम् सभासदश्च । हुम्भा गोध्वनिः । अर्थप्राधान्याद्धम्भापि । सीमा मर्यादा । पामा कण्डूः । अर्थप्राधान्याद्विचर्चिकापि । रुमा लवणाकरः । उमा कीर्तिः ॥ १८ ॥

चित्या पद्या पर्या योग्या
छाया माया पेया कन्त्या ॥
दूष्या नस्या शम्या सन्ध्या
रथ्या कुल्या ज्या मङ्गल्या॥१९॥

चित्या चिता । पद्या मार्गः । पर्या क्रमः सहयोगे सपर्या पूजा । योग्याभ्यासः । छाय शोभातमःप्रतिबिम्बेषु पालनोत्कोचयोः पङ्क्त्य- र्कयोपित्कान्त्यादिषु च । माया दम्भः । अर्थ- प्राधान्यात् शाम्बरी। पेया शृतं दुग्धादि । कक्ष्या काञ्ची हर्म्यादेर्मध्यभागश्च । दूष्या रज्जुः । नस्या वृषादीनां नासारज्जुः । शम्या युगकीलकः । सन्ध्या चिन्तामर्यादादिषु । रथ्या रथानां समूहः प्रतोली पन्थाश्च । कुल्या सारणिः । ज्या मूर्वी । मङ्गल्या मल्लिकागन्ध्यगुरुश्च ॥ १९ ॥

उपकार्या जलार्द्रेरा प्रतिसीरा पर- म्परा ॥ कण्डराऽसृग्धरा होरा वागुरा शर्करा शिरा ॥ २० ॥

उपकार्या नृपमन्दिरम् । अर्थप्राधान्यादुपका- रिकापि । जलार्द्रा आर्द्रवस्त्रम् । इरा जलमन्नं गीश्च । प्रतिसीरा जवनिका । परम्परा परिपाटिः

सन्तानकश्च। कण्डरा महास्नायुः। असृग्धराऽजिनम्। होरा लग्नम्। वागुरा मृगबन्धिनी। शर्करा उपला। शिरा धमनी॥ २०॥

गुन्द्रा मुद्रा क्षुद्रा भद्रा भस्त्रा छत्रा यात्रा मात्रा॥ दंष्ट्रा फेला वेला मेला गोला शाला माला॥ २१॥

गुन्द्रा मुस्ताविशेषः। अर्थप्राधान्यान्महिलापि। मुद्रा प्राण्यङ्गुलिसन्निवेशः। क्षुद्रा वेश्या नटी कण्टकारिका च। भद्रा विष्टिः। भस्त्रा लोहधमनी। छत्रा मधुरिका। कुस्तुम्बरशिलन्ध्रयोश्च। यात्रा प्रयाणी देवोत्सवो वृत्तिश्च। मात्रा परिच्छदः मानमल्पं च। दंष्ट्रा दाढा। अर्थप्राधान्याद्राक्षस्यपि। फेला भोजनोज्झितम्। अर्थप्राधान्यात्पिण्डोलिः फेलिश्च। वेला काले बुधग्रहस्त्रियां सीम्नि वाचि च। अकारप्रश्लेषादवेला पूगचूर्णः। मेला मसिः। गोला बालक्रीडनकाष्ठम्। दोला मेङ्खा।

शाला गृहम् । अर्थप्राधान्यात् किमीरुपि । माला पङ्क्तिः । स्वार्थिके के मालिका पुष्पमाल्यम् । सरिद्भेदः पक्षी ग्रैवेयकं च ॥ २१ ॥

मेखला सिध्मला लीला रसाला सर्वला वला ॥ कुहाला शङ्कुला हेला शिला सुवर्चला कला ॥ २२ ॥

मेखला काञ्चीशैलनितम्बखड्गबन्धेषु । सिध्मला मत्स्यचूर्णम् । लीला केलिः । रसाला मार्जिता जिह्वा च । सर्वला बाणभेदः । वला औषधिविशेषः । अर्थप्राधान्याद्विनयापि । बलान्तत्वादतिबलामहाबले अपि । कुहाला काहला । अर्थप्राधान्याच्चण्डकोलाहला पिच्छला पत्रकाहला च । शङ्कुला क्रीडनशङ्कुः । हेलावहेला । शिला दृषत् स्तम्भाधारभूतं दारु च । गण्डूपद्यां तु ङ्यां शिली । सुवर्चला शाकविशेषः । कला शिल्पादिः ॥ २२॥

उपला शारिवा मूर्वा लट्वा खट्वा

शिवा दशा ॥ केशा कुशेशा मञ्जूषा शेषा मूषेषया स्नसा ॥ २३ ॥

उपलाऽश्मरूपा मृत् शर्करा च। अत्र चोपलक्षणत्वात् माधवी मधुनः शर्करा॥ अथ वान्ताः पञ्च ॥ शारिवा औषधविशेषः शालिविशेषः। मूर्वा ज्याहेतुस्तृणविशेषः। अर्थप्राधान्यान्मोरटास्रवे अपि। कटम्भरापि च ॥ लट्वा कुसुम्भं भ्रमरश्च ॥ खट्वा शयनम् ॥ शिवा क्रोष्ट्री ॥ दशावस्था वर्तिश्च ॥ कशाऽश्वताडनं चर्मदण्डः। अर्थप्राधान्यात्सप्तलापि ॥ कुशा बला ज्यां कुशी आयसी चेत् ॥ ईशा हलदण्डः ॥ मञ्जूषा पेटा। अर्थप्राधान्यात् पेटीपेटे अपि ॥ शेषा देवनिर्माल्यम् ॥ मूषा स्वर्णविलयनभाण्डम् ॥ ईषा हलावयवः ॥ स्नसा स्नायुः ॥ २३ ॥

वस्नसा विस्नसा भिस्सा
नासा वाहा गुहा स्वाहा ॥

कत्ताऽऽमित्ता रित्ता रात्ता
भङ्ग्यावल्यायतित्रोटिः ॥ २४ ॥

वस्रसा स्नायुः । विस्रसा जरा ॥ भिस्सा ओदनः ॥ नासा स्तम्भादीनामुपरि दारु ॥ बाहा बाहुः ॥ गुहा गिरिविवरम् । स्वाहाग्निभार्या ॥ कक्षा उद्राहणिका स्पर्धा पदं कटाटिका च ॥ आमिक्षा शृतक्षीरक्षिप्तदधि ॥ रिक्षा यूकाण्डम् । लक्ष्वे लिक्षा ॥ राक्षा जतु । लक्ष्वे लाक्षा ॥ अर्थ-प्राधान्यात् वरवर्णिनी रजनी पलङ्कषा च ॥ अथ चेदन्ताः ॥ भङ्गिर्विच्छित्तिः ॥ आवलिः पङ्क्तिः ॥ आयतिरुत्तरकालः प्रभावः दैर्घ्यं च ॥ त्रोटिर्मत्स्य-भेदे वन्यां च ॥ २४ ॥

पेशिर्वासिर्वसतिविपणी नाभिना-ल्यालिपालि,–भल्लिः पल्लिर्भ्रकुटिशक-टी चर्चरिः शाटिभाटी ॥ खाटिर्वर्ति-व्रततिवमिशुण्ठीतिरीतिर्वितर्दि,–दर्वि-

नीविच्छविलिविशाढिश्रेढिजात्याजिराजि ॥ २५ ॥

पेशिर्मांसपिण्डी खड्गपिधानं च ॥ वासिस्तक्षोपकरणम् । अर्थप्राधान्यात्तक्षण्यपि ॥ वसतिर्वेश्म ॥ विपणिः पण्यमापणः पण्यवीथी च ॥ अस्यां च पुंस्यपीति कश्चित् ॥ नाभिश्चक्रादिनाभिः ॥ नालिः कालमानं कन्दलं च ॥ लत्वाभावे नाडिर्नालम् । शिरा च ॥ शिरायां चार्थप्राधान्याल्लनापि ॥ आलिरनर्थः सेतुश्च ॥ पालि कर्णलताग्रम् अस्रिरुत्सङ्गप्रान्तश्च ॥ पाल्यन्तत्वादङ्कपाल्यपि ॥ भल्लिर्बाणभेदः ॥ पल्लिः कुटी ह्रस्वग्रामश्च ॥ भ्रकुटिर्भ्रूभङ्गः । उपलक्षणत्वात् भ्रूकुटिः भ्रुकुटी अपि ॥ शकटिः शकटम् ॥ चर्चरिः हर्षक्रीडा ॥ शाटिः प्रावरणविशेषः ॥ भाटिः सुरतमूल्यम् ॥ खाटिः किणः । वर्त्तिर्दीपस्तद्दशा च ॥ व्रततिर्विस्तारः ॥ वमिर्वान्तिः ॥ शुण्ठिर्नागरम् । इतिरुपद्रवः ॥ अर्थप्राधान्यात् मृगाल्यपि ॥ 'अतिवृष्टिरनावृष्टि-

कत्ताऽऽमित्ता रित्ता रात्ता भङ्ग्यावल्यायतिस्रोटिः ॥ २४ ॥

वस्नसा स्नायुः । विस्रसा जरा ॥ भिस्सा ओदनः ॥ नासा स्तम्भादीनामुपरि दारु ॥ बाहा बाहुः ॥ गुहा गिरिविवरम् । स्वाहाग्निभार्या ॥ कक्षा उद्राहणिका स्पर्धा पदं कटाटिका च ॥ आमिक्षा शृतक्षीरक्षिप्तदधि ॥ रिक्षा यूकाण्डम् । लत्वे लिक्षा ॥ राक्षा जतु । लत्वे लाक्षा ॥ अर्थप्राधान्यात् वरवर्णिनी रजनी पलङ्कषा च ॥ अथ चेदन्ताः ॥ भङ्गिर्विच्छित्तिः ॥ आवलिः पङ्क्तिः ॥ आयतिरुत्तरकालः प्रभावः दैर्घ्यं च ॥ त्रोटिर्मत्स्यभेदे चञ्चां च ॥ २४ ॥

पेशिर्वासिर्वसतिविपणी नाभिनाल्यालिपालि,–भल्लिः पल्लिभ्रुकुटिशकटी चर्चरिः शाटिभाटी ॥ खाटिर्वर्तिव्रततिवमिशुण्ठीतिरीतिर्वितर्दि,–दर्वि-

नीविच्छविलिविशाढिश्रेढिजात्याजिराजि ॥ २५ ॥

पेशिर्मांसपिण्डी खड्गपिधानं च ॥ वासिस्तक्षोपकरणम् । अर्थप्राधान्यात्तक्षण्यपि ॥ वसतिर्वेश्म ॥ विपणिः पण्यमापणः पण्यवीथी च ॥ अस्यां च पुंस्यपीति कश्चित् ॥ नाभिश्चक्रादिनाभिः ॥ नालिः कालमानं कन्दलं च ॥ लत्वाभावे नाडिर्नालम् । शिरा च ॥ शिरायां चार्थप्राधान्याल्लनापि ॥ आलिरनर्थः सेतुश्च ॥ पालि कर्णलताग्रम् अस्रिरुत्सङ्गप्रान्तश्च ॥ पाल्यन्तत्वादङ्कपाल्यपि ॥ भल्लिर्बाणभेदः ॥ पल्लिः कुटी ह्रस्वग्रामश्च ॥ भ्रुकुटिर्भ्रूभङ्गः । उपलक्षणत्वात् भ्रूकुटिः भ्रुकुटी अपि ॥ शकटिः शकटम् ॥ चर्चरिः हर्षक्रीडा ॥ शाटिः प्रावरणविशेषः ॥ भाटिः सुरतमूल्यम् ॥ खाटिः किणः । वर्त्तिर्दीपस्तद्दशा च ॥ व्रततिर्विस्तारः ॥ वमिर्वान्तिः ॥ शुण्ठिर्नागरम् । इतिरुपद्रवः ॥ अर्थप्राधान्यात् मृगाल्यपि ॥ 'अतिवृष्टिरनावृष्टि-

मूषकाः शलभाः शुकाः ॥ अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः' ॥ रीतिरारकूटम् । अर्थप्राधान्यादरीरी अपि । वितर्दिर्वेदिका ॥ दर्विर्दारुहस्तः ॥ नीविर्मूलधनम् ॥ छविः कान्तिः शोभा ॥ लिबिर्लिपिः ॥ अर्थप्राधान्याल्लिपिरपि ॥ शढिरौषधविशेषः ॥ श्रेढिर्गणितव्यवहारविशेषः ॥ जातिर्मालती ॥ आजिः संग्रामः । पुंस्यपीति कश्चित् । राजिः पङ्क्तिः । के राजिका केदारः॥२५॥

रुचिः सूचिसाची खनिः खानिखारी खलिः कीलितूली क्लमिर्वापिधूली ॥ कृषिः स्थालिहिण्डी त्रुटिर्वेदिनान्दी किकिः कुक्कुटिः काकलिः शुक्तिपङ्क्ती ॥ २६ ॥

रुचिः कान्तिः ॥ सूचिः सेवनी ॥ साचिः तिर्यग् । खनिराकरः ॥ खानिः स एव ॥ खारिर्मानविशेषः ॥ खलिः पिण्याकादिः ॥ कीलिः

कीलिका ॥ तूलिः चित्रकूर्चिका ॥ क्रमिः क्रमः ॥ वापिः कूपः ॥ धूलिः पांशुः ॥ कृपिः कर्पणम् ॥ उपलक्षणं चेदं किप्रत्ययान्तानाम्। तेन छिदि-भिदिलिप्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ स्थालिरुखा ॥ हिण्डिः रात्रौ रक्षाचारः ॥ त्रुटिः संशयेऽल्पेऽपि ॥ वेदिर्यज्ञोपकरणी भूः ॥ नान्दिः पूर्वरङ्गाङ्गम् ॥ ककिः पक्षविशेषः ॥ कुक्कुटिः कुहनी ॥ काकलि-र्ध्वनिविशेषः। शुक्तिः कपालशकले। पङ्क्तिर्दश-सङ्ख्या ॥ २६ ॥

किखिस्ताडिकम्वी द्युतिःशारिराति-
स्तटिः कोटिविष्टी वटिर्ग्रंष्टिवीथी ॥
दरिर्वल्लरिर्मञ्जरि पुञ्जिभेरी शरारिस्तु-
रिः पिण्डिमाढी मुषण्ढिः ॥ २७ ॥

किखिः कालस्य गोत्रविशेषः ॥ ताडिराभरण-विशेषः ॥ कम्बिर्दर्विः ॥ द्युतिः कान्ति ॥ शारिर-क्षोपकरणम् ॥ आतिः शरारिः ॥ तटिः नद्यादौ

जलास्फोटनस्थानम् ॥ कोटिरग्रम् ॥ विष्टिर्भद्रा ॥ वर्टिर्गुलिका ॥ गृष्टिर्मानविशेषः ॥ वीथिः पङ्क्त्या दिपु ॥ दरिः कन्दरा ॥ वल्लरिमञ्जर्यौ एकार्थे ॥ पुंञ्जिः संहितः ॥ भेरिः वाद्यम् ॥ शरारिराटिः । तुरिस्तन्तुवायोपकरणम् ॥ पिण्डिर्निष्पीडितस्नेह-पिण्डः ॥ माढिः पत्रस्नसा ॥ मुपण्ढिरायुध-विशेषः॥ २७ ॥

राटिराटिरटविः परिपाटिः
फालिगालिजनिकाकिनिकानि ॥
चारिहानिवलभि प्रधिकम्पी
चुल्लिचुण्टितरयोऽह्वतिशाणी।२८।

राटिः कलहः ॥ आटिः शरारिः ॥ अटविः अरण्मम् ॥ परिपाटिः क्रमः ॥ फालिर्दलम् ॥ गालिरवद्योद्भावनम् ॥ जनिर्जन्म ॥ काकिनिर्माप-चतुर्भागः ॥ कानिः सङ्कोचः॥ चारिः पशुभक्ष्यम् । हानिरर्थनाशः ॥ वलभिः पटलाधरो वंशपञ्जरः ॥

इदन्तत्वात् ङ्यां वलभी ॥ अर्थप्राधान्यात् गोपानसी ॥ प्रधिः रोगविशेषः ॥ काम्पिः कम्पनम् । चुल्लिरुद्धानम् ॥ चुण्टिः क्षुद्रवापी । तरिः नौः ॥ अर्थप्राधान्यात् द्रोण्यपि ॥ अंहतिर्दानम् ॥ शाणिः शाणः ॥ २८ ॥

सनिः सानिमेनी मरिर्मारिरश्र्योषधी विद्रधिझल्लरिः पारिरश्रिः ॥ शिरोधिः कबिः कीर्तिगन्त्रीकबर्यः कुमार्याढकी स्वेदनी ह्लादिनीली ॥ २९ ॥

सनिर्याञ्चा । सानिर्वस्त्रभेदः ॥ मेनिः सङ्कल्पः ॥ मरिर्मारिश्च मरकम् ॥ अश्रिः कोटिः ॥ ओषधिरौषधम् ॥ विद्रधिः रोगविशेषः ॥ झल्लरिर्वाद्यविशेषः ॥ अर्थप्राधान्यात् कल्लरिरपि ॥ पारिस्तैलाद्याधारः ॥ अभ्रिः खनित्रम् ॥ शिरोधिः कन्धरा ॥ कबिः खलीनम् ॥ कीर्तिर्यशः ॥ अथेदन्ताः ॥ गन्त्री शकटिका ॥ कबरी वेणिः ॥ कुमारी राम-

तरुणी ॥ आढकी धान्यभेदः ॥ अर्थप्राधान्यात् तुबर्यपि ॥ स्वेदिनी कण्डूः ॥ ह्लादिनी वज्रम् ॥ ईली एकधारोऽसिः ॥ २९ ॥

हरिण्यश्मरी कर्तरीस्थग्यपट्यः
करीर्येकपद्यक्षवत्यः प्रतोली ॥
कृपाणीकदल्यौ पलालीहसन्यौ
वृसी गृध्रसी घर्घरी कर्परी च ॥३०॥

हरणी स्वर्णप्रतिमा ॥ अश्मरी मूत्रकृच्छ्रम् ॥ कर्तिनी तर्कुः ॥ स्थगी ताम्बूलकरङ्कः ॥ अपटी काण्डपटः ॥ करीरी करिदन्तमूलम् ॥ एकपदी मार्गः ॥ अर्थप्राधान्यात्पदविरपि ॥ अक्षवती द्यूतम् ॥ प्रतोली विशिखा ॥ कृपाणिः कर्तरिः ॥ अर्थप्राधान्यात्कर्तर्यपि ॥ कदली पताका ॥ पलाली क्षोदः ॥ हसनी अङ्गारशकटी ॥ अर्थप्राधान्यात् हसन्त्यपि ॥ वृसी व्रतिनामासनम् मूर्धन्योपान्त्यो दन्त्योपान्तश्च ॥ गृध्रसी ऊरुसन्धौ वातरुक् ॥ घर्घरी किङ्किणी ॥

कर्परी तुत्थाञ्जनम्॥ अर्थप्राधान्याद्दर्विकापि ॥३०॥

काण्डी खल्ली मदी घटी
गोणी खण्डोल्येषणी द्रुणी ॥
तिलपर्णी केवली खटी
नध्रीरवसत्यौ च पातली॥ ३१ ॥

काण्डी वेदविषयो ग्रन्थः ॥ खल्ली हस्तपादावमर्दनाख्यो रोगः । मदी कृषिवस्तुविशेषः ॥ घटी वस्त्रखण्डम् ॥ गोणी धान्यभाजनविशेषः ॥ अर्थप्राधान्यात् कण्ठालापि ॥ खण्डोली सरसी तैलमानं च ॥ एषणी वैद्यशलाका ॥ अर्थप्राधान्यात् नाराच्यपि ॥ द्रुणी कर्णजलौका ॥ तिलपर्णी रक्तचन्दनम् ॥ पर्य्यन्तत्वेन माषपर्णीत्याद्यपि ॥ केवली ज्योतिःशास्त्रम् ॥ खटी खटिनी ॥ अर्थप्राधान्यात् कक्कटी कठिन्यामपि ॥ नध्री वध्री ॥ रसवती महानसम् ॥ पातली वागुरा ॥ ३१ ॥

वाली गन्धोली काकली गोष्ठयजा-

जीन्द्राणी मत्स्यण्डी दामनी शिञ्जिनी च ॥ शृङ्गी कस्तूरी देहली मौर्व्यति-भ्यासन्दीक्षैरेय्यः शष्कुली दद्रुपर्शू।३२॥

बाली कर्णभूषणम्॥ कप्रत्यये वालिका सिकता॥ गन्धोली क्षुद्रजन्तुः ॥ काकली ध्वनिविशेषः ॥ गोष्ठी सभा सलापश्च ॥ अजाजी जीरक ॥ इन्द्राणी करणविशेषः सिन्दुवारश्च ॥ मत्स्यण्डी शर्करामेदः ॥ अर्थप्राधान्यात् मात्स्यण्डी मीनाण्डी च । दामनी पशुरज्जु ॥ शिञ्जिनी ज्या ॥ शृङ्गी स्वर्णविशेषः ॥ कस्तूरी मृगमदः ॥ अर्थप्रधान्या-द्योजनगन्धापि ॥ देहली गेहद्वाराग्रस्थली ॥ मौर्वी ज्या ॥ अतिभीर्वज्रज्वाला । आसन्दी वेत्रा-सनम् ॥ क्षैरेयी पायसम् ॥ शष्कुली अन्नभेदः ॥ अथोदन्ताः॥ दद्रुः कुष्ठभेद.॥ पशुः पार्श्वास्थि ॥३२॥

कर्कन्धुकच्छू तनू रज्जुचञ्चु
स्नायुर्जुहूः सीमधुरौ स्फिगर्वाक् ॥

द्वार्द्योर्दिवौ स्रुक्त्वगृचः शरद्वा-
श्छर्दिर्दरत्पामदृषद्दृशो नौः॥३३॥

इति स्त्रीलिङ्गः ॥

कर्णान्दुरुत्क्षिप्तिका ॥ कच्छुः पामा ॥ तनुः कायः ॥ रज्जुर्गुणः ॥ अर्थप्राधान्याद्वरत्रापि ॥ चञ्चुः पक्षिमुखाग्रम् ॥ स्नायुः शिरा ॥ जुहूः स्रुग्भेदः ॥ सीमा मर्यादा ॥ धूः शकटाङ्गम् ॥ स्फिग् क्षुतम् ॥ अर्वाक् अवान्तरम् ॥ द्वार द्वारम्॥ द्योदिवित्येतौ स्वर्गाकाशवाचिनौ ओकारान्तवन्तौ ॥ स्रुग् होमभाण्डम् ॥ त्वक् चर्म वल्कलं च ॥ वल्कले चार्थप्राधान्यात् छल्लिरपि ॥ ऋग् गायत्र्यादिः॥ एते त्रयोऽपि चन्ताः॥ शरत् ऋतुविशेषः वर्षश्च ॥ वाः वारि ॥ क्वचित् क्लीबत्वमपि ॥ छर्दिर्वान्तिः ॥ दरत् म्लेच्छविशेषः ॥ पामा कच्छूः॥ दृषत्पाषाणः ॥ दृग् लोचनम् । नौस्तरी ॥३३॥

इति स्त्रीलिङ्गं समाप्तम् ॥

अथ नपुंसकलिङ्गः ।

नलस्तुतत्तसंयुक्तररुयान्तं नपुंसकम् ॥ वेधआदीन् विना सन्तं द्विस्वरं मन्नकर्तरि ॥ १ ॥

नान्तं लान्तं स्त्वन्तं तान्तं चान्तं संयुक्ता ये ररुयास्तदन्तं च नपुसंकलिङ्गं स्यात् । नान्तमजिनं चर्मेत्यादि ॥ लान्तं, चक्रवालं समूहः । दलं शकलम् ॥ स्त्वन्तम् । वस्तुतत्त्वं पदार्थश्च ॥ मस्तु दधिनिस्यन्दः ॥ तान्तं शीतमनुष्णम्, अद्भुतमाश्चर्यमित्यादि ॥ चान्तं भिच्चं शकलम्, निमित्तं हेतुरित्यादि ॥ चस्य संयुक्तम् पृथगुपन्यासात्पूर्वेऽसंयुक्ता गृह्यन्ते ॥ संयुक्तरान्तम् अग्रं पुरः अधिकं च ॥ गोत्रं नाम कुलं क्षेत्रं च ॥ शुक्रं सप्तमो धातुः । इत्यादि ॥ संयुक्तरुशब्दान्तम् श्मश्रु कूर्चम् इत्यादि ॥ संयुक्तयान्तं शरव्यं लक्ष्यं वेध्यं च । सान्नाय्यं हव्यमित्यादि ॥ वेधस्प्रभृतीन् वर्जयित्वा

सकारान्तं द्विस्वरं च नपुंसकम् ॥ इदं रक्षः निशाचरः ॥ उषः प्रभातं सन्ध्यायां तु पुंस्त्री ॥ तपः कृच्छ्राचरणम् ॥ माघे पुंनपुंसकम् ॥ रजो रेणुः । पुंसीति गौडः ॥ जोपान्त्योऽयम् ॥ यादो जलचरः ॥ रोचिः शोचिश्च दीप्ती ॥ वेधः आदीनिति किम् । वेधा बुधो विष्णुर्विधिश्च ॥ सहा हेमन्तः ॥ नभा मेघादिः ॥ ओका आश्रयः ॥ ओकस्य तु कान्तत्वात्पुंस्त्वम् । पूर्वापवादो योगः। तेनाम्भः स्रोतो याद इत्यादीनां नद्यादिनामत्वेऽपि क्लीबत्वमेव ॥ गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता परत्वात् ॥ द्विस्वरमिति अनुवर्तते, अकर्तरि विहितो यो मन्तदन्तं नाम नपुंसकम् ॥ धाम तेजः। वर्ष्म प्रमाणं शरीरं च ॥ तर्म यूपाग्रम् । वर्त्म मार्गः॥ अकर्तरीति किम् ॥ ददातीति दामा ॥ करोतीति कर्मा ॥ १ ॥

धनरत्नभोऽन्नहृषीकतमोघुसृणाङ्गणशुल्कशुभाम्बुरुहाम् ॥ अघगूथज-

लांशुकदारुमनोविलपिच्छधनुर्दलता-
लुहृदाम् ॥ २ ॥

घनादीनां नाम नपुंसकम् ॥ धननाम, द्रविणं वस्तु इत्यादि ॥ रत्नं माणिकमित्यादि ॥ नभो वियदित्यादि ॥ अन्नं सिक्थं भक्तम् ॥ हृषीकम् इन्द्रियम् अक्षम् ॥ तमोऽवतमसम् इत्यादि ॥ दिगम्बरस्य तु बाहुलकात् पुंस्त्वम् । घुसृणम् कुङ्कुमः । पुंसीति वाचस्पतिः ॥ कश्मीरजम् इत्यादि ॥ अङ्गणम् प्राङ्गणम् अजिरम् । इत्यादि । शुल्कम् आरनालम् तुषोदकमित्यादि ॥ शुभम् श्वःश्रेयसम् कल्याणमित्यादि ॥ शम्भावपि निश्रेयसशब्दो बाहुलकात् नपुंसकः ॥ अम्बुरुहम् अब्जम् कुशेशयम् इत्यादि ॥ अम्बुरुहवाचिनां ननिलाम्बुजपद्मकमलनालीकानां पुंनपुंसकत्वम् ॥ अघम् पापम् । गूथम् अशुचिः॥जलम् सलिलम् कीलालम् क्षीरम् । दधिसारबाणयोस्तु पुंनपुंसकत्वम् ॥

गौडस्तु घनरसस्यापि ॥ वरुणस्य तद्वाचिनो बाहुलकात् पुंस्त्वम्॥अंशुकम् वस्त्रम् ॥दारु काष्ठम् ॥ काष्ठान्तत्वात्पूतिकाष्ठमपि॥सरलो देवदारुश्च द्रुमौ॥ एधस्तु घञन्तत्वेन पुंसि ॥ समिधस्तु स्त्र्युक्तत्वात् स्त्रीत्वम् ॥ मनो मानसमित्यादि ॥ बिलम् रन्ध्रम् इत्यादि ॥ पिच्छम् पतत्रम् पत्रम् । तनूरुहगरुद्दर्हास्तु पुंनपुंसकाः ॥ धनुः कार्मुकम् । पिनाककोदण्डगाण्डीवगाण्डिवानां पुंनपुंसकत्वम् ॥दलम् किसलयम्॥ तालुः काकुदम्॥ हृत् हृदयम्। वक्षः पुंनपुंसकम् ॥ २ ॥

हलदुःखसुखागुरुहिङ्गुरुचत्व-
चभेषजतुत्थकुसुम्भदशाम् ॥
मरिचास्थिशिलाभवसृक्कयकृन्न-
लदान्तिकवल्कलसिध्मयुधाम्॥ ३ ॥

हलम् लाङ्गलम् ॥ दुःखम् कष्टम् ॥ सुखं शर्म॥ सुखादीनां गुणवृत्तेस्त्वाश्रयालिङ्गता ॥सुखः

सुखा ॥ अगुरु लोहम् ॥ हिङ्गु सहस्रवेधि ॥ रुचम् ह्रीबेरम् ॥ त्वचम् गन्धद्रव्यविशेषः ॥ भेषजम् शमनम्॥तुत्थम् चक्षुष्यो द्रव्यविशेषः॥ औषधस्तु पुंनपुंसकः ॥ कुसुम्भम् वह्निशिपम् महारजतम् ॥ कुसुम्भस्तु पुंनपुंसकः ॥ अक्षि, ईक्षणम् । दृग् दृष्टिः स्त्रीलिङ्गे ॥ मरिचम् वेल्ल-जम् ॥ अस्थि कीकसम् ॥ शिलाभवं शिलायाः सारः निस्यन्दः शैलेयसंज्ञम् । सृक्क ओष्ठपर्यन्तः॥ यकृत् दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसांशः ॥ नलदं तृण-विशेषः ॥ अन्तिकम् समीपम् अभ्यर्णम् अभ्या-शम् ॥ दन्त्योपान्त्ये तु बाहुलकात्पुंस्त्वम् ॥ सिध्म किलासम् ॥ युत् युद्धम् । युधस्तु स्त्रीत्वम् । संयतो नपुंसकत्वम् ॥ ३ ॥

सौवीरस्थानकह्लारक्षौमधौतेयकासृ-जाम् ॥ लवणव्यञ्जनफलप्रसूनद्रवतां साभित् ॥ ४ ॥

सौवीरादीनां लवणादीनां तु सभेदमपि क्लीबम् ॥ वाच्यस्य सभेदत्वान्नामापि सभेदम् । सौवीरम् सौवीराञ्जनम् ॥ स्थानकं योधानामालीढादिसंस्थानविशेषः ॥ द्वारमुपायेऽपि बाहुलकात् क्लीबम् ॥ क्लोममुदर्यो जलाधारो हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमं च वामे प्लीहा पुप्पसाश्चेति वैद्याः ॥ धौतेयकं ग्रन्थिपर्णम् ॥ तद्वाची जीवदस्तु बाहुलकात्पुंसि ॥ असृग् रुधिरम् ॥ लवणम् तद्भेदाः, अक्षीवमाणिबन्धविडादयः ॥ व्यञ्जनभेदाः दधिदुग्धाज्यतक्रादयः ॥ गोरसस्य सान्तत्वात्पुंस्त्वम् ॥ फलभेदा नालिकेरादयः॥ प्रसूनभेदाश्चम्पकादयः॥ अग्निसंपर्के ये द्रवन्ति विलीयन्ते ते द्रवन्तस्तेषां भेदा लोहादयः ॥ स्वर्णवाचिनस्तु चाम्पेयस्य आरकूटवाचिनो मदनस्य तु बाहुलकात् पुंस्त्वम्॥ इह पृथग्ग्रहणात् जलसम्पर्काद्ये द्रवन्ति न तेषां परिग्रहः ॥ तेन न मृदोऽपि परिग्रहः ॥४॥

पुरं सद्माङ्ग्योरङ्क्षशीर्षयोः पुण्ड-

रीकके ॥ मधु द्रवे ध्रुवं शश्वत्तर्कयोः खपुरं घटे ॥ ५ ॥

सद्मनि अङ्के च पुरं क्लीबम्॥ नगरे तु त्रिलिङ्गः ॥ पुण्डरीकं कं च क्रमेण छत्रे शीर्षे च ॥ द्रवति वस्तुनि मधु क्लीबम् ॥ मधु मकरन्दः ॥ शश्वन्निले तर्के ऊहे च ध्रुवम्॥ अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् ॥ खपुरं घटे वाच्ये क्लीबम् ॥ ५ ॥

अयूपे दैवेऽकार्यादौ युगं दिष्टं तथा कटु ॥ असं द्वन्द्वं स्थले धन्वारिष्टमद्रुमपक्षिणोः ॥ ६ ॥

अयूपादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं युगदिष्टकटुशब्दाः क्लीबाः ॥ युगं युग्मम् कृतादि च॥ यूपे तु पुंनपुंसकम् ॥ गोगोयुगम् इत्यादौ तु गोयुगप्रत्ययान्तादेवं सिद्धम् ॥ दिष्टम् दैवम्॥ काले तु पुंसि॥ कटु अकार्यम् दूषणं च॥ समासादन्यत्र द्वन्द्वं क्लीवम् ॥ द्वन्द्वं युग्मम्॥ अर्थप्राधान्याद्द्वन्द्वमपि॥ धन्वन् शब्दः

क्लीबः ॥ मरौ तु पुंनपुंसकः ॥ द्रुमं च पक्षिणं
जैयित्वाऽरिष्टम् क्लीबम् ॥ अरिष्टम् सूतिका-
(मरणम् अशुभम् च ॥ ६ ॥

धर्मं दानादिके तुल्यभागेऽर्धं ब्राह्मणं
तौ ॥ न्याय्ये सारं पद्ममिभबिन्दौ
ममनुमतौ ॥ ७ ॥

दानादिके पुण्यस्योपाये धर्मः क्लीबः ॥ तानि
ाणि प्रथमान्यासन् ॥ पुण्ये तु मान्तत्वात्पुंस्त्वम् ॥
भावे तु पुंनपुंसकः ॥ समेंऽशे वाच्येऽर्धशब्दः ॥
र्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली ॥ अतुल्ये भागे तु
स्त्वम् ॥ केचिदाश्रयलिङ्गतामाहुः ॥ श्रुतौ वेद-
वेषये ब्राह्मणं नपुंसकम् ॥ न्यायादनपेतं न्याय्यम्
तस्मिन् वाच्ये सारशब्दः ॥ बलादौ तु पुंस्त्वम् ॥
इभबिन्दौ वाच्ये पद्मं नपुंसकम् ॥ अन्यत्र तु
यथाप्राप्तम् ॥ अनुज्ञायां कामं क्लीबम् ॥ अयमव्य-
यमप्यस्ति ॥ ७ ॥

खलं भुवि तथा लक्ष्मं वेध्येऽहः सुदिनैकतः ॥ भूमोऽसङ्ख्यात एकार्थे पथः सङ्ख्याव्ययोत्तरः ॥ ८ ॥

भुवि वाच्यायां क्लीबं खलम् ॥ पिण्याके दुर्जने च पुनपुसकः ॥ स्थाने तु त्रिलिङ्गः ॥ वेध्ये वाच्ये लक्षम् । व्याजे तु पुनपुसकः ॥ सङ्ख्यायां तु पुंस्त्री ॥ शोभनवाचिसुदिनशब्दादेकशब्दाच्च परो अह इति कृतसमासान्तोऽहन् शब्दः क्लीबः॥ भूम इति कृतसमासान्तो भूमिशब्दः सख्याया अन्येभ्यः परः एकार्थे कर्मधारये वर्तमानः क्लीबः॥ पाण्डुर्भूमिः पाण्डुभूमम् ॥ एवमुदग्भूमम् । कृष्णभूमम् ॥ असख्यात इति किम् । द्वयोर्भूम्योः समाहारो द्विभूमम् 'अन्यस्तु सर्वो नपुसकः' इति नपुंसकत्वम् ॥ ननु चेत्संख्यापूर्वस्यापि क्लीबत्वम् तर्हि निषेधोऽनर्थकः ॥ नैवम् ॥ द्वयोर्भूम्योः क्रीत इति कृतसमासान्तादिकणि तस्य लुपि क्लीबत्वम्

आश्रयलिङ्गता चेष्यते । एतच्च विशिष्टं व्यावृत्तेः फलम् । संख्यावाचिनोऽव्ययाच्च परः कृतसमासान्तोऽयं पथिन् शब्दः पथशब्दो वा क्लीबे । द्वयोः पन्थाः द्विपथम् ॥ द्ववयवो वायम् ॥ ८ ॥

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ क्रियाव्ययविशेषणे ॥ कृत्याः क्तानाः खल् त्रिन् भावे त्रा त्वात् त्वादिः समूहजः ॥९॥

द्वन्द्वैकत्वं सुखदुःखम् । अव्ययीभावः दण्डादण्डि । तूष्णींगङ्गं देशः ॥ पञ्चनदम् । पारेगङ्गमित्यादि ॥ क्रियाया अव्ययस्य च यद्विशेषणं समानाधिकरणं तद्वाचि नपुंसकम् ॥ साधु पचति । प्राग्रमणीयम् दिग् देशः कालो वा ॥ एवमुदग् प्रत्यगित्यादि ॥ भावे ये विहिताः कृत्याः क्तानाः खल् त्रिन् तदन्तं नाम क्लीबम् ॥ चैत्रेण कार्यं पाक्यं कर्तव्यं करणीयं देयं ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वमित्यादि ॥ क्ताना इति प्रश्लेषात् आनानानटो

गृह्यन्ते । क्ते चैत्रेण कृतम् ॥ आनेति कानानशो ग्रहणम् ॥ पेचानम् पच्यमानं चैत्रेण ॥ अनट् निर्वाणम् । अन ईषत्स्थानं मैत्रेण ॥ खल् दुराढ्यं-भवं मैत्रेण । त्रिन् समन्ताद्रावः सांराविणम् ॥ 'भावे त्वतल्' इति त्वप्रत्ययादारभ्य ब्रह्मणस्त्व-मिति त्वमभिव्याप्य ये प्रत्यया त्व–य–एयण्–अञ्–अण्–अकञ्–ईय–त्वरूपास्तदन्तं नाम क्लीबम् ॥ त्व, तदात्वम् तत्कालः । यः, सख्यम् मैत्री । वणिज्यं तु स्त्रीक्लीबम् । एयण्, कापेयम् कपेः क्रीडादिकम् ॥ अञ् द्वैपम् द्वीपिनो जातिः कर्म च ॥ अण् चापलम् ॥ अकञ् आचार्यकम् आचार्यता ॥ ईय होत्रीयम् ॥ त्व, ब्रह्मत्वम् ॥ समूहे जाता ये प्रत्यया अण्–अकञ्–ण्य–इकण्–य–ईय–इवण्–अञ्–एयञ्–रूपास्तदन्तं नाम क्लीबम् ॥ अण् भैक्षम् ॥ अकञ् औपगवकम् ॥ ण्य, कैदार्यम् ॥ इकण् कावचिकम् ॥ य ब्राह्म-ण्यम् ॥ ईय, अश्वीयम् ॥ इवण्, पार्श्वम ॥ अञ्,

शौवम् ॥ एयञ्, पौरुषेयम् । इत्यादि ॥ ९ ॥

गायत्र्याद्यण् स्वार्थेऽव्यक्तमथानञ्-कर्मधारयः ॥ तत्पुरुषो बहूनां चेच्छाया शालां विना सभा ॥ १० ॥

गायत्र्यादीनि च्छन्दोनामानि स्वार्थे योऽण् तदन्तानि क्लीबानि ॥ गायत्र्येव गायत्रम् ॥ एवमानुष्टुभादीन्यपि ॥ अव्यक्तम् अव्यक्तलिङ्गवाचि क्लीबम् ॥ किं तस्या गर्भे जातम् ॥ यत्तत्रोत्पद्यते तदानय ॥ इदं च शिष्टप्रयुक्तेष्वेव द्रष्टव्यम् ॥ अधिकारोऽयम् गृहतः स्थूणा इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वा योऽन्यस्तत्पुरुषः स नपुंसकं भवतीति आ?कृतं वेदितव्यम् ॥ छायान्तस्तत्पुरुषः क्लीबः॥ सा यदि येन बहूनां समुदितानां सम्भवति ॥ शलभानां छाया शलभच्छायम् ॥ शरच्छायम् ॥ बहूनामिति किम् ॥ कुड्यस्य च्छाया कुड्यच्छाया ॥

सेनाशालेत्यादिना विकल्पे प्राप्ते वचनं नित्यार्थम्॥ शालां मुक्त्वाऽन्यत्रार्थे यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबः॥ स्त्रीसभं दासीसभं मनुष्यसभं तत्समूह इत्यर्थः॥ अनञ् कर्मधारय इत्येव॥ असभा। परमसभा॥ परमसभाया उत्तरपदत्वविज्ञानादिह न स्यात्॥ स्त्रीणां परमसभा स्त्रीपरमसभा॥ एवमुत्तरत्रापि॥ १०॥

राजवर्जितराजार्थराक्षसादेः पराऽपि च॥ आदावुपक्रमोपज्ञे कन्थोशीनरनामनि॥ ११॥

राजार्था ईश्वरादयस्तेभ्यो राजवर्जितेभ्यो राक्षसादयः पिशाचादयश्च प्राणिनोऽमनुष्यास्तेभ्यः परा या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबः॥ शालार्थ आरम्भः॥ इनसभम् ईश्वरसभम् नृपसभम्॥ पिशाचसभम्। रक्षःसभम् तद्गृहं तत्सङ्घो वेत्यर्थः॥ नृपतिसभामगमदिति बाहुल्कात॥

राजवर्जितेति किम् ॥ राजसभा । समूहार्थस्य भवत्येव पूर्वेण राजसभम् ॥ राजार्थराक्षसादेरिति किम् । नरसभा ॥ आदौ उपक्रमस्योपज्ञानस्य च प्राथम्ये विवक्षिते उपक्रमोपज्ञेत्येतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबः ॥ श्रेयांसस्योपक्रमः श्रेयांसोपक्रमं दानम्। श्रेयांसेन श्रेयसे प्रथमं प्रवर्त्तितमित्यर्थः ॥ आदिदेवस्योपज्ञा आदिदेवोपज्ञं धर्मव्यवस्था॥ आदिदेवेन प्रथमं ज्ञात्वा प्रवर्तितेत्यर्थः ॥ उपक्रम्यते इत्युपक्रमः इत्युपक्रमः । उपज्ञायते इत्युपज्ञा॥ कर्मणि घञङावित्यनुयोगेन सामानाधिकरण्यम् ॥ उशीनरा नाम देशस्तत्र चेत्कस्यचित्संज्ञायां वर्तमानः कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबः ॥ सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, आह्वरकन्थं नाम उशीनरेषु ग्रामः ॥ उशीनरेति किम् । दक्षिणकन्था नाम ग्रामसंज्ञा किन्तु उशीनरेषु न ॥ ११ ॥

सेनाशालासुराच्छायानिशा वोर्णा शशात्परा ॥ भादूगणो गृहतः स्थूणा

सङ्ख्यादन्ता शतादिका ॥ १२ ॥

सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषो वा क्लीबः । कपिसेनम् । कपिसेना । हस्तिशालम् । हस्तिशाला ॥ यवसुरम् यवसुरा ॥ छन्नच्छायम् छन्नच्छाया । चौरनिशम् चौरनिशा ॥ अनञ् कर्मधारय इति किम् । असेना । परमसेना ॥ शशात्परो थः ऊर्णाशब्द-स्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबः ॥ शशोर्णम् । अन्यत्र तु न । छागोर्णा ॥ भात्परो यो गणस्तदन्तस्तत्पु-रुषः क्लीबः । भगणम् । अन्यत्र न । गोगणः ॥ गृहात्परा या स्थूणा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबः ॥ गृहस्थूणम् गृहधारणम् । अन्यत्र तु न । शाला-स्थूणा ॥ अकारान्ताः शतप्रभृतिसंख्याः क्लीबाः॥ अब्जं खर्व निखर्व महासरोजमित्यादि ॥ शतसहस्रा-युतप्रयुतानां पुंनपुसकत्वम् । लक्षस्य तु पुंस्त्रीत्वम् ॥

मौक्तिकं मात्तिकं सौप्तिकं क्रीतकं,
नाणकं नाटकं खेटकं तोटकम् ॥

आह्निकं रूपकं जापकं जालकं,
वेणुकं गैरकं कारकं वास्तुकम् ॥१३॥

अथ कान्ताः ४७ ॥ मौक्तिकं मुक्ता ॥ माक्षिकं यस्मात्ताम्रादि भवति स धातुविशेषः ॥ सौत्तिकं रात्रीधाटी ॥ क्लीतकं मधुकम् ॥ नाणकं रूपकादि ॥ नाटकं दशरूपकभेदः ॥ खेटकं फलकम् ॥ तोटकं दशरूपकभेदः वृत्तं च ॥ आह्निकं नित्यक्रिया भोजनं च ॥ रूपकं काव्यालङ्कारविशेषः ॥ उपलक्षणत्वाद्यमकं दीपकं च ॥ जापकं दर्वी सुगन्धिद्रव्यविशेषश्च ॥ अर्थप्राधान्यात् कालापकमपि ॥ दर्व्यां च पुंलिङ्गोऽप्ययमित्येके ॥ जालकम् कुड्मलम् ॥ वेणुकम् गजयोत्रम् ॥ गैरिकं धातुविशेषः ॥ कारकं कर्त्रादि ॥ गुणवृत्तिस्त्वाश्रयलिङ्गः ॥ वास्तुकं शाकविशेषः ॥ १३ ॥

रुचकं धान्याकनिःशलाकालीकालिकशल्कोपसूर्यकाल्कम् ॥ कवककिंवुक-

तोकतिन्तिडीकैड्डूकं छत्राकत्रिकोल्मुकानि ॥ १४ ॥

रुचकं चन्दनपेषणी शिला ॥ धान्याकम् अल्लुका ॥ अर्थप्राधान्यात् धानेयकम् धान्यकम् धानीयकम् अपि । निःशलाकं रहः ॥ अर्थप्राधान्याज्जनान्तिकमपि ॥ अलीकं ललाटम् अलिकं च ॥ शल्कं खण्डम् ॥ उपसूर्यकं परिवेषः ॥ अल्कश्च रोगः ॥ कबकं भूकन्दविशेषः ॥ किबुकं जलोत्पन्नद्रव्यविशेषः ॥ तोकमपत्यम् ॥ तिन्तिडीकं चुक्रम् ॥ एड्डकम् अन्तर्न्यस्तास्थि कुड्यम् ॥ छत्राकं भूकन्दविशेषः ॥ त्रिकम् पृष्ठाधोभागः ॥ उल्मुकम् अलातम् ॥ १४ ॥

मार्द्वीककदम्बके बुकं चिबुकं कुतुकमनूकचित्रके ॥ कुहुकं मधुपर्कशीर्षके शालूकं कुलकं प्रकीर्णकम् ॥ १५ ॥

मार्द्वीकं मृद्वीकासवः ॥ अर्थप्राधान्यात् माध्वी-

कमपि हारहूरं च ॥ सुरानामत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ कदम्बकं समूहः ॥ कामावे कदम्बम् ॥ बुकं तृणविशेषः ॥ चिबुकमधरस्याधः ॥ कुतुकं कुतूहलम् ॥ अनूकमन्वयः ॥ चित्रकं पुण्ड्रम् ॥ कुहुकमाश्चर्यम् ॥ मधुपर्कं दधिमध्वादिः देवादीनामर्घः ॥ शीर्षकम् शिरस्त्राणम् ॥ शालूकमुत्पलादिकन्दः ॥ कुलकं वृत्तसमूहः ॥ प्रकीर्णकं चामरम् ॥ १५ ॥

हल्लीसकपुष्पके खलिङ्गं स्फिगमङ्गं प्रगचोचबीजपिञ्जम् ॥ रिष्टं फाण्टं ललाटमिष्टव्युष्टं करोटकूपीटचीनपिष्टम् ॥ १६ ॥

हल्लीसकं स्त्रीणां नृत्तभेदः॥ पुष्पकं नेत्ररोगः॥ खं सवेदनम् ॥ लिङ्गं हेतुश्चिह्नं च ॥ अर्थप्राधान्याच्चिह्नमपि ॥ स्फिगं स्फिग् ॥ अङ्गं प्रतीकः समीपं च ॥ अङ्गान्तत्वाद्दराङ्गं चक्राङ्गं च ॥

प्रगम् प्रभातम् ॥ चोचमुपभुक्तफलावशेषश्छल्ल्यादि ॥ बीजम् हेतुः आधानं च ॥ पिञ्जम् बलम् ॥ रिष्टं क्षेमम् ॥ फाण्टमनायासम् ॥ ललाटं भालम्॥ इष्टं क्रतुकर्म ॥ व्युष्टं प्रभातम् ॥ करोटं मस्तकम् कांस्यभाजनं च ॥ कूपीटमुदरम् ॥ चीनपृष्टम् सिन्दूरम् ॥ १६ ॥

शृङ्गाटमोरटपिटान्यथ पृष्ठगोष्ठभाण्डाण्डतुण्डशरणग्रहणेरणानि ॥ पिङ्गणातीक्ष्णलवणद्रविणं पुराणं त्राणं शणं हिरणकारणकार्मणानि ॥ १७ ॥

शृङ्गाटं जलोद्भवकन्दः चतुष्पथं च ॥ मोरटमिक्षुमूलम्॥ पिटं छर्दिः॥टान्तानां तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ अथ ठान्तौ ॥ पृष्ठम् प्राण्यङ्गम् ॥ गोष्ठं गोकुलम् । गोष्ठप्रत्ययान्तमपि ॥ गोगोष्ठम् । अश्वगोष्ठम् ॥ 'पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः' इति गोष्ठः॥ भाण्डं भाजनं गेहं च ॥ अण्डं वृषणः ॥ तुण्डं

मुण्डम् ॥ अर्थप्राधान्यात् द्विजालयमपि ॥ शरणं गृहं त्राणं च ॥ ग्रहणमादरः ॥ इरिणमूषरम् ॥ अर्थप्राधान्याद्दूरमपि ॥ पिङ्गाणं काचभाजनम् गेहं च ॥ तीक्ष्णं विषादिः। लवणं लावण्यम् ॥ द्राविणं पराक्रमः ॥ अर्थप्राधान्यात् द्युम्नमपि ॥ पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ त्राणं त्रायमानाख्यो विधिविशेषः ॥ शणं धान्यविशेषः ॥ हिरणम् 'विराटहेमरेतःसु हिरणं स्याद्धिरण्यवत्' ॥ कारणं हेतुः ॥ कार्मणं संवननमपि ॥ १७ ॥

पर्याणर्णघ्राणपारायणानि श्रीपर्णोष्णे घोरणक्षूणभूतम् ॥ प्रादेशान्ताश्मन्तशीतं निशान्तं वृत्तं तूस्तं वार्त्तवाहित्थमुक्थम् ॥ १८ ॥

पर्याणं पल्ययनम् ॥ ऋणमुत्तमर्णदेयम ॥ घ्राणं घ्राणा ॥ पारायणं शास्त्रविशेषः ॥ श्रीपर्णमग्निमन्थः॥ उष्णं शीतविरोधः ॥ घोरणं वाहनम् ॥ क्षूणं

विकलता ॥ भूतं प्राणी ॥ प्रादेशान्तं प्रमाणविशेषावस्थानम् ॥ अश्मन्तं चुल्हि ॥ शीतम् ऋतुविशेषः उष्णविरोधश्च ॥ निशान्तं गृहम् अवरोधश्च ॥ अन्तान्तत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥ वृन्तान्तत्वात्तालवृन्तमपि ॥ तूस्तं केशजटा, जरद्वस्त्रम् । खण्डे तु सिद्धमेव । वार्तमारोग्यं निःसारं च ॥ अथ थान्तौ ॥ वाहित्थं गजकुम्भयोरधः ॥ उक्थं साम ॥ १८ ॥

अच्छोदगोदकुसिदानि कुसीदतुन्दवृन्दास्पदं दपदनिम्नसशिल्पतल्पम् ॥ कूर्पत्रिविष्टपपरीपवदन्तरीपरूपं च पुष्पनिकुरम्बकुटुम्बशुल्वम् ॥ १९ ॥

अथ दान्ता. ११ ॥ अच्छोदं देवसरः ॥ उपलक्षणत्वान्मानसमपि ॥ गोदं मस्तकस्नेहः ॥ कुसिदं ऋणम् ॥ कुसीदं विज्ञानम् ॥ तुन्दमुदरम् ॥ वृन्दम् समूहः ॥ आस्पदं प्रतिष्ठा कृत्यम् च ॥

दं कलत्रं त्राणं च ॥ पदं त्राणं स्थानम् ॥ पादे पुंस्यपि पदान्तत्वात् गोष्पदप्रपदादयोऽपि ॥ निम्नं गम्भीरम् ॥ शिल्पं विज्ञानम् ॥ तल्पं रणमण्डपः अट्टः दाराश्च ॥ शयनीये तु पुंक्लीबः ॥ कूर्पं भ्रुवोर्मध्यरोम ॥ कूर्पमिति भार्गविः ॥ त्रिविष्टपं स्वर्गः ॥ त्रिपिष्टपमपि ॥ परीपं परिगता आपो यत्र । अन्तरीपं मध्येजलप्रदेशः॥ रूपं चक्षुर्विषयः सौन्दर्यं च ॥ पुष्पं स्त्रीरजोनेत्ररोगश्रीदविमानप्रसूनेषु ॥ निकुरम्बं समूहः ॥ कुटुम्बं पुत्रदारादि ॥ शुल्बं रज्जुः ॥ १९ ॥

प्रसभतलभशुष्माध्यात्मधामेर्मसूक्ष्मं किलिमतलिमतोक्मं युग्मतिग्मं त्रिसन्ध्यम् ॥ किसलयशयनीये सायखेयेन्द्रियाणि द्रुवयभयकलत्रद्वापरक्षेत्रसत्रम् ॥ २० ॥

अथ भान्तौ ॥ प्रसभं बलात्कारः ॥ तलभं

करिकराघातः ॥ भान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्य वचनम् ॥ अथ मान्ता दश १० ॥ शुष्ममोजः ॥ आत्मानमधिष्ठितमध्यात्मम् योगशास्त्रम् ॥ बाहुलकात् तत्पुरुषादपि समासान्तः ॥ अव्ययीभावस्य तु 'द्वन्द्वैकत्व'–इति नपुंसकत्वम् ॥ धामं गेहं तेजश्च ॥ नन्तस्य तु मन्नन्तत्वादेव सिद्धम् ॥ ईर्मं व्रणम् ॥ सूक्ष्ममणौ ॥ किलिमं देवदारुः ॥ तलिमं कुट्टिमम् तल्पं चन्द्रहासः वितानं च ॥ तोक्मं कर्णमलः ॥ युग्मं युगम् ॥ तिग्मं तीक्ष्णम् ॥ अर्थप्राधान्यात् तीक्ष्णं खर तीव्रमपि ॥ अथ यान्ताः ८ ॥ त्रिसन्ध्यमुपवैणवम् सन्ध्यात्रयसमाहारः ॥ 'अन्नावन्तान्तो वा'–इति पक्षे स्त्रीत्वे प्राप्तेऽस्य पाठः ॥ किसलयं पल्लवः । शयनीयं शय्या ॥ सायं दिनावसानम् ॥ खेयं परिखा ॥ इन्द्रियम् रेतः ॥ द्रवय मानम् ॥ पाय्यमपि ॥ भय प्रतिभयम् कुञ्जकप्रसूनेऽपि ॥ शुष्मादीनां मान्तत्वात् किसलयादीनां यान्तत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते पाठः ॥ अथ

रान्ताः २१ ॥ कलत्रं भार्या ॥ द्वापरं युगविशेषः॥ क्षेत्रं केदारः॥ क्षेत्रकलत्रयोर्योनिमन्नामत्वेन स्त्रीत्वप्राप्तौ वचनम् ॥ सत्रं गृहम् आच्छादनम् सदादानम् वनं दम्भः साधनं यज्ञश्च ॥ २० ॥

शृङ्गवेरमजिराभ्रपुष्करं तीरमुत्तरमगारनागरे ॥ स्फारमक्षरकुकुन्दरोदरप्रान्तराणि शिविरं कलेवरम् ॥ २१ ॥

शृङ्गवेरमार्द्रकम् ॥ अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दर्दुरे तनौ ॥ अभ्रं मेघः नाकश्च॥ स्वार्थिके के अभ्रकं गिरिजामलम् ॥ अर्थप्राधान्यात् शैलाभ्रादयोऽपि॥ पुष्करं पङ्कजव्योमपयःकरिकराग्रेषु ॥ तीरं तटम्॥ त्रपुवाची तु तीरो बाहुलकात् पुंसि॥ उत्तरं प्रतिवचनम् ॥ अगारं गृहम्॥ नागरं मुस्तकः शुण्ठी च ॥ स्फारं विपुलम् ॥ गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ अक्षरं वर्णः मोक्षः परब्रह्म च ॥ कुकुन्दरं जघनकूपः ॥ अर्थप्राधान्यात् ककुन्दर-

रतावुके अपि॥ उदरं जठरव्याधियुद्धानि ॥ जठरे त्रिलिङ्गोऽयमिति बुद्धिसागरः ॥ प्रान्तरं विपिने दूरशून्यवर्त्मनि कोटरे च ॥ शिबिरं सैन्यम् तन्निवेशश्च ॥ कलेवरं शरीरम् ॥ २१ ॥

सिन्दूरमण्डूरकुटीरचामर-
क्रूराणि दूराररवैरचत्वरम् ॥
औशीरपातालमुलूखलार्तवे
सत्वं च सान्त्वं दिवकिएवयौतवम्॥२२॥

सिन्दूरं धातुविशेषः ॥ अर्थप्राधान्यात् मसिवर्द्धनम् गन्धोरम् नागसम्भवमित्यपि ॥ मण्डूरं लोहमलम् ॥ कटीरम् कटी ॥ चामरम् प्रकीर्णकम् ॥ पुंस्यपीति कश्चित् ॥ क्रूरं क्रौर्यम् ॥ दूरं विप्रकृष्टम् ॥ अनयोर्गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गतैव ॥ अररं कपाटम् रणं च ॥ वैरम् विरोधः ॥ चत्वरं चतुष्पथम् ॥ औशीरं शयनासने चामरं यष्टिश्च॥ अथ लान्तौ ॥ पातालं वडवानलः । उलूखलं

गुग्गुलः ॥ निर्यासनामत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते पाठः ॥ आर्तवं पुष्पं स्त्रीरजश्च ॥ सत्वं व्यवसाये स्वभावे विलम्बिते चित्ते गुणे द्रव्यात्मभावयोः ॥ चस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तत्त्वं स्वरूपं वाद्यभेदे परमात्मनि च ॥ प्लवं मुस्तः गन्धतृणं च ॥ सान्त्वं साम दाक्षिण्यं च ॥ दिवं दिवसः स्वर्गश्च ॥ किण्वं सुरावीजम् ॥ यौतवं मानविशेषः ॥ २२ ॥

विश्वं वृशपलिशमर्पिशकिल्विषानुतर्षार्पिषं मिषमृचीषमृजीषशीर्षे ॥ पीयूष साध्वसमहानससाध्वसानि कासीसमत्सतरसं यवसं विसं च ॥ २३ ॥

विश्वं जगत् ॥ वृशं शृङ्गवेरं लशुनं मूलकं च ॥ पलिशं यत्र स्थित्वा मृगादि व्यापाद्यते । अर्पिशम् आर्द्रमांसम् ॥ वालवत्साया दुग्धं च ॥ अथ षान्ताः ८ ॥ किल्विषं रोगः अपराधः विषं च ॥ अनुतर्षं मद्यम् ॥ अर्पिषम् आर्द्रमांसम् ॥ मिषं व्याजः ॥ ऋचीषम् ऋजीषं च पिष्टपचन-

भाजनम् ॥ शीर्षं शिरः ॥ शीर्षान्तत्वात् कपिशीर्षमपि ॥ पीयूषममृतम् प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिक्षीरविकारश्च ॥ अथ सान्ताः ८ ॥ साध्वसं भयम् ॥ महानसं पाकस्थानम् ॥ साहसं दुष्करकर्म वैयात्यमविमृश्यकारिता दमश्च ॥ कासीसं धातुविशेषः॥ अर्थप्राधान्यात् धातुकासीसम् धातुशेखरमपि ॥ मत्स्नं सन्धिस्थानम् ॥ तरसं मांसम् ॥ अर्थप्राधान्यात् उत्तसं शुष्कमांसम् ॥ यवसमश्वादिघासः ॥ बिसं पद्मकन्दः ॥ २३ ॥

मन्दाक्षवीक्षमथ सक्थि शयालु यालु
स्वाद्वाशु तुम्बरु कशेरु शलालु चालु ॥
संयत्ककुन्महदहानि पृषत्पुरीतत्पर्वाणि
रोम च भसञ्च जगल्ललाम ॥ २४ ॥

इति नपुंसकलिङ्गं समाप्तम् ।

मन्दाक्षं लज्जा शूका च ॥ वीक्षं विस्मयः दृश्यं च ॥ सक्थि ऊरुः ॥ 'इस्व प्राण्यङ्ग'–इति स्त्रीत्व-

प्राप्तौ वचनम् ॥ अथोदन्ताः॥ शयातु अजगरः ॥ यातु राक्षसः ॥ स्वादु पयः ॥ आशु शीघ्रम् ॥ तुम्बरु औषधिविशेषः॥ उकारान्तत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते वचनम् ॥ कसेरु कन्दविशेषः पृष्ठास्थि च ॥ अर्थप्राधान्यात् गाङ्गेयमपि॥ शलालु गन्धद्रव्यम्॥ आलु कन्दविशेषः ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः ११ ॥ संयत् संग्रामः॥ ककुत् वृषस्कन्धः ॥ महत् राज्यं बुद्धितत्त्वं च ॥ अयं पुंस्यपि । महान् प्रकृतिः । अहर्दिनम् ॥ पृषत् बिन्दुः ॥ पुरीतत् अन्त्रम् ॥ पर्व दर्शप्रतिपदोः सन्धिः । ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि ॥ पर्व क्लीबमाहवे च विषुवत्प्रभृतिष्वपि ॥ रोम तनूरुहम् ॥ रोमणी इति द्विवचनम् ॥ मन्नन्तत्वेनैव सिद्धे कर्त्रर्थे वचनम् ॥ पुंस्यपि कश्चित् ॥ भसदास्यं जघनमागाश्रतरस्थानम्। दकारान्तोऽयम्॥ जगत् विश्वम् ॥ ललाम ध्वजादौ रम्ये च ॥ ललामस्य तु पुन्नपुंसकत्वम् ॥ २४ ॥

इति नपुंसकलिङ्गम् ॥

अथ पुंस्त्रीलिङ्गः ।

पुंस्त्रीलिङ्गं चतुर्दशके शङ्कुर्निरये च दुर्गतिः ॥ दोर्मूले कक्ष आकरे गञ्जो भूरुहि वाणपिप्पलौ ॥ १ ॥

चतुर्दशके स्थाने वर्तमानः शङ्कुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ अयमियं वा शङ्कुः ॥ 'एकं दश शतं तस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं लक्षम् ॥ प्रयुतं कोटिमथार्बुदमब्जं खर्वं निखर्वं च ॥ १ ॥ तस्मान्महासरोजं शङ्कुं सरितां पतिं ततस्त्वन्त्यम् ॥ मध्यं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं तज्ज्ञाः ॥ २ ॥' निरये वाच्ये दुर्गतिशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ अयमियं वा दुर्गतिः ॥ भुजमूलेऽभिधेये कक्षशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ कक्षः कक्षा दोर्मूलम् ॥ आकरे वाच्ये गञ्जः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ गञ्जः गञ्जा आकरः ॥ भाण्डागारे तु पुंनपुंसकत्वमसुरालये तु स्त्रीत्वं प्रतिपदपाठेनोक्तम् ॥ भूरुहि वृक्षे वाच्ये वाणपिप्पलशब्दौ स्त्री·

पुंसकौ ॥ बाणः बाणा झिण्टी ॥ पिप्पलः पिप्पली अश्वत्थः ॥ वस्त्रच्छेदनोपकरणे प्रतिपदपाठात्पुंनपुंसकत्वम् ॥ जले तु तन्नामत्वान्नपुसकत्वम् ॥ १.॥

नाभिः प्राण्यङ्गके प्रधिर्नेमौ
क्वचन बलिर्गृहे कुटः ॥
श्रोण्योषध्योः कटो भ्रमो
मोहे पिण्डो वृन्दगोलयोः ॥ २ ॥

प्राण्यङ्गे वाच्ये नाभिशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ अयं नाभिरियं नाभिः प्राण्यङ्गविशेषः ॥ नेमौ चक्रधारायां वाच्यायां प्रधिः॥अयमियं वा प्रधिः॥ क्वचनार्थविशेषे बलिशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ बवयोरैक्येन निर्देशः ॥ अयमियं वा बलिः उपहारः त्वग् मांससङ्कोचश्च जठरावयवश्च ॥ गृहे वाच्ये कुटशब्दः ॥ कुटः कुटी ॥ घटे हलाङ्गे च पुंक्लीबः ॥ श्रोणावौषधिविशेषे च कटः पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ कटः कटी श्रोणिः, कटः कटा औषधिः ॥ मोहे

अज्ञानविशेषे च भ्रमः पुंस्त्री ॥ भ्रमः भ्रमी अज्ञानविशेषे सन्देहे भ्रमणे च ॥ वृन्दे सत्त्वादीनां गोले च वाच्ये पिण्डः पुंस्त्री ॥ पिण्डः पिण्डी वृन्दं गोलकश्च ॥ २ ॥

भकनीनिकयोस्तारो भेऽश्लेषहस्तश्रवणाः ॥ कणः स्फुलिङ्गे लेशे च वराटो-रज्जुशस्त्रयोः ॥ ३ ॥

भे नक्षत्रे कनीनिकायां तारकायां च तारशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ तारस्तारा नक्षत्रम् कनीनिका च ॥ भे नक्षत्रविशेषे अश्लेषहस्तश्रवणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः॥ अश्लेषः अश्लेषा, हस्तो हस्ता, श्रवणः श्रवणा नक्षत्राणि ॥ स्फुलिङ्गे लेशे च वाच्ये कणः स्त्रीपुंसलिङ्गः ॥ कणः कणा स्फुलिङ्गो लेशश्च ॥ वराटः वराटा रज्जुशस्त्रविशेषौ ॥ अन्यत्र तु कदर्पे श्वेतनामत्वात् पुंस्त्वमेव ॥ ३ ॥

कुम्भः कलशे तरणिः समुद्रार्कांशु-

यष्टिषु॥ भागधेयो राजदेये मेरुजम्ब्वां सुदर्शनः ॥ ४ ॥

कलशे वाच्ये कुम्भः पुंस्त्री। कुम्भः कुम्भी कलशः ॥ अन्यत्र तु यथाप्राप्तम् ॥ गुग्गुलौ बाहुलकान्नपुंसकत्वम् ॥ अयमियं वा तरणिः समुद्रः अर्कः अंशुः पतितगोरूपोत्थापनी यष्टिश्च॥ अन्यत्र तु 'लिन्मिन्यनिण्यणिस्त्र्युक्ताः'—इति स्त्रीत्वमेव ॥ भागधेयो भागधेयी राजदेयः करः ॥ मेरुजम्ब्वां सुदर्शनशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः। सुदर्शनः सुदर्शना मेरुजम्बूः ॥ अन्यत्र तु विष्णुचक्रे शक्रपुरे च प्रतिपदपाठात्पुंस्त्वमेव ॥ ४ ॥

करेणुर्गजहस्तिन्योरलपाख्यापत्यत-द्वितः ॥ लाजवस्त्रदशौ भूम्नीहाद्याः प्रत्ययभेदतः ॥ ५ ॥

गजे हस्तिन्यां च वाच्ये करेणुः स्त्रीपुंसलिङ्गः॥ अयमियं वा करेणुः गजः हस्तिनी च ॥ अलेर्प्र-

मरस्याख्या पुंस्त्री ॥ अयमलिः । इयमलिः । एवमली अलिनी, भृङ्गः भृङ्गी इत्यादि ॥ देहिनामत्वात्पुंस्त्वे प्राप्ते योनिमन्नामत्वाभावाच्च स्त्रीपुंसार्थं वचनम् ॥ अपत्येऽर्थे जातस्तद्धितस्तदन्तं नाम पुंस्त्रीलिङ्गम् ॥ अयमौपगवः इयमौपगवी ॥ एवं बैदः बैदी गार्ग्यः गार्गी इत्याद्यपि ॥ आश्रयलिङ्गत्वमपीति कश्चित् ॥ औपगवः ना औपगवी स्त्री औपगवं कुलमित्यादि ॥ लाजशब्दः वस्त्रसम्बन्धिदशावाची च दशशब्दः स्त्रीपुंसौ तौ च बहुत्व एव प्रयोक्तव्यौ ॥ अघञ्प्रत्ययभेदेनेहाद्याः शब्दाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः ॥ ईहः ईहा वाञ्छा उद्यमश्चेष्टा च ॥ ऊहः ऊहा तर्कः । स्पर्धः स्पर्धा सङ्घर्षः ॥ इत्यादि ॥५॥

शुण्डिकचर्मप्रसेवकौ सक्तुकमल्लकवृश्चिका अपि ॥ शल्यकघुटिकौ पिपीलिकश्चुलुकहुडुकतुरुष्कतिन्दुकाः ॥६॥

अथ कान्ताः १२ ॥ शुण्डिकः शुण्डिका सुरा-

पणः ॥ चर्मप्रसेवकः चर्मप्रसेवका दृतिः ॥ सल्लकः सल्लकी गजप्रियतरुः निर्यासविशेषश्चेत्यरुणः ॥ मल्लकः मल्लिका दीपवर्त्याधारः ॥ वृश्चिकः वृश्चिकी सविषः कीटः ॥ शल्यकः शल्यकी श्वावित् ॥ घुटिकः घुटिका गुल्फः ॥ अर्थप्राधान्यात् घुण्टिकः घुण्टिका, घुटः घुटी, गुल्फः गुल्फा इत्यादि ॥ पिपीलकः पिपीलिका वल्मीककृमिः॥ चुलुकः चुलुका आस्यपूर्णं वारि॥ हुडुक्कः हुडुक्का तोद्यम् ॥ तुरुष्कः तुरुष्का सिह्लकः ॥ तिन्दुकः तिन्दुकी वृक्षविशेषः॥६॥

शृङ्गोऽथ लम्बभुजशाटसटाः सृपाटः
कीटः किटस्फटघटा वरटः किलाटः॥ चोट-
श्चपेटफटशुण्डगुडाः सशाणाः स्युर्वा-
रिपर्णफणगर्तरथाजमोदाः ॥ ७ ॥

शृङ्गः शृङ्गा कन्दलः ॥ अथ चान्तः ॥ लम्बः लम्बा उपचारः॥ भुजः भुजा बाहुः ॥ शाटः शाटी परिधानम्॥ सटः सटा सिंहस्कन्धकेशाः ॥ सृपाटः

सृपाटी परिमाणविशेषः॥ कीटः कीटी कृमिविशेषः॥ किटः किटी वंशादिपुत्तलिका ॥ स्फटः स्फटा फणः॥ घटः घटी कलशः॥ वरटः वरटा क्षुद्रजन्तुविशेषः॥ किलाटः किलाटी क्षीरविकारः ॥ किलाटिकेत्यमरटीका॥ चोटः चोटी शाटिका॥ चपेटः चपेटा विस्तृताङ्गुलिपाणितलम् ॥ फटः फटा फणः॥ शुण्डः शुण्डा सुरा ॥ गुडः गुडा हस्तिसन्नाह ॥ शाणः शाणा निकषः ॥ वारिपर्णः वारिपर्णी फङ्गानामशाकम् ॥ फणः फणा फटा ॥ गर्तः गर्ता श्वभ्रम् ॥ रथः रथी स्यन्दनः॥ अजमोदः अजमोदा ब्रह्मकुशा॥ ७॥

विधकूपकलम्बजित्यवध्रीः
सहचरमुद्गरनालिकेरहाराः ॥
बहुकरकृसरौ कुठारशारौ
वल्लरशफरमसूरकीलरालाः ॥ ८ ॥

विघः विघा प्रकारः ॥ कूपः कूपी अन्धुः ॥ कलम्बः कलम्बी शाकविशेषः ॥ जित्यः जित्या

हलिः ॥ अथ रान्ताः १२ ॥ वर्ध्रः वर्ध्री चर्मरज्जुः ॥ सहचरः सहचरी लता समूहविशेषश्च ॥ मुद्गरः मुद्गरी लोष्ठादिभेदनोपकरणम् ॥ नालिकेरः नालिकेरी तरुविशेषः ॥ फले तु तन्नामत्वात् क्लीबत्वम् ॥ हारः हारा मुक्तादाम ॥ बहुकरः बहुकरी संमार्जनी ॥ कृसरः कृसरी तिलौदनः ॥ कुठारः कुठारी पर्शुः ॥ शारः शारी आयानयीनः वराटश्चेति हर्षः ॥ वल्लरः वल्लरी मञ्जरी । अर्थप्राधान्यान्मञ्जरः मञ्जरीत्यपि ॥ शफरः शफरी मत्स्यविशेषः ॥ मसूरः मसूरी माषविशेषः अर्थप्राधान्यान्मसुरोऽपि ॥ कीलः कीला कफण्यादि ॥ रालः राला सर्जरसः ॥ ८ ॥

पटोलः कम्बलो भल्लो दंशो गण्डूषवेतसौ ॥ लालसो रभसो वर्तिवितस्तितुटयस्त्रुटिः ॥ ९ ॥

पटोलः पटोला औषधिविशेषः ॥ कम्बलः कम्बली ऊर्णावस्त्रम् गोगलचर्म च ॥ भल्लः भल्ली

शस्त्रभेदः ॥ अथ शान्तः ॥ दंशः दंशी क्षुद्रजन्तुविशेषः॥ गण्डूषः गण्डूषा करजलादिमुखपूरणम्॥ अथ सान्ताः ॥ वेतसः वेतसी वानीरः ॥ लालसः लालसा तृष्णातिरेकौत्सुक्ययाच्ञासु ॥ अन्यत्र तु आश्रयलिङ्गः ॥ रभसः रभसा पौर्वापर्याविचारः ॥ रभसो हर्षवेगयोः ॥ माघे तु स्त्रियाम् 'क्रमते नभो रभसयैव' ॥ अथेदन्ताः ३४॥ अयं वर्तिरियं वर्तिर्वस्त्रस्य दशा॥ अयं वितस्तिरियं वितस्तिः विततांङ्गुष्ठकनिष्ठः करः ॥ अथ कुटिरियं कुटिः स्वल्पवासः ॥ अयं त्रुटिरियं त्रुटिः अवस्था क्षणद्वयम् चेलरुणः ॥ ९ ॥

ऊर्मीशम्यौ रत्न्यरत्नी अवीचिर्लव्यण्याणिश्रेणयःश्रोण्यरण्यौ॥ पार्ष्णीशल्यौ शाल्मलिर्यष्टिमुष्टी योनीमुन्यौ स्वातिगव्यूतिवस्त्यः ॥ १० ॥

अयमूर्मिरियमूर्मिः वीच्यादि ॥ अयमिय वा

शमिस्तरुविशेषः ॥ अयमियं वा रत्निः बद्धमुष्टिः करः ॥ अयमियं वाऽरत्निः सकनिष्ठः करः ॥ अयमियं वाऽवीचिः नरकभेदः ॥ अयमियं वा त्वविर्दात्रम् ॥ अयामियं वा अणिः अक्षाग्रकीलिका अश्रिः सीमा च ॥ अयमियं वाणिः सैव ॥ अयमियं वा श्रेणिः पङ्क्तिः ॥ अयामियं वा श्रोणिः कटिः ॥ अयमियमरणिः अग्निनिर्मन्थनकाष्ठम् ॥ अयमियं वा पार्ष्णिः गुल्फयोरधः पादावयवः ॥ सैन्यपृष्ठे तु बाहुलकात्पुंसि ॥ अयमियं वा शलिः कौटिल्यम् ॥ अयमियं वा शाल्मलिर्वृक्षविशेषः ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यात्वात् शल्मलिः ॥ अयमियं वा यष्टिः आलम्बनदण्डः ॥ अयमियं वा मुष्टिः संपीडिताङ्गुलिः करः ॥ अयमियं वा योनिरुत्पत्तिस्थानं श्रोणिश्च ॥ यद्गौडः 'द्वयोर्योनिर्भगाकारे'॥ अयमियं वा मुनिस्तपस्वी ॥ अयमियं वा स्वातिर्नक्षत्रम् ॥ अयमियं वा गव्यूतिः क्रोशद्वयम् ॥ अयमियं वा बस्तिर्मूत्राधारः ॥ १० ॥

मेथिर्मेधिमशी मषीषुधी ऋष्टिः पाटलिजाटली अहिः ॥ प्रश्निस्तिथ्यशनी मणिः सृणिमौलिः केलिहली-मरीचयः ॥ ११ ॥

अयमियं वा मेथिः पशुबन्धनार्थं खलमध्ये स्थूणा ॥ अयमियं मेधिः सैव ॥ अयमियं मसिः कज्जलम् ॥ अयमियं मषिस्तदेव ॥ अयमियमिषुधिस्तूणीरः ॥ अयमियमृष्टिः खड्गः ॥ व्यञ्जनादिरपि ॥ अयमियं पाटलिस्तरुविशेषः ॥ अयमियं जाटलिः स एव ॥ अयमियमहिः सर्पः ॥ अयमियं प्रश्निः किरणः ॥ अयमियं तिथिः प्रतिपदादिः ॥ अयमियमशनिर्वज्रम् विद्युच्च ॥ अयमियं मणिः रत्नादि ॥ अयमियं सृणिरङ्कुशः ॥ अयमियं मौलिः चूडा मुकुटः केशाश्च ॥ अयमियं केलिः परिहासः ॥ अयमियं हलिः महाहलम् ॥ अयमियं मरीचिः करः ॥ ११ ॥

हन्वाखू कर्कन्धुः सिन्धुर्मृत्युमन्वावट्वेर्वारुः ॥ ऊरुः कन्दुः काकुः किष्कुर्बाहुर्गवेधू रा गौर्भाः ॥ १२ ॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गम् ॥

अयमियं हनुः कपोलयोरधोवर्ती मुखावयवः ॥ अयमियमाखुः मूषिकः ॥ अयमियं कर्कन्धुः बदरी ॥ अयमियं सिन्धुः सरिदर्णवश्च ॥ अयमियं मृत्युः प्राणवियोगः ॥ अयमियं मनुः प्रजापतिः ॥ अयमियमवटुः कृकाटिका ॥ अयमियमेर्वारुः चिर्भटः ॥ उपलक्षणत्वादीर्वारुरपि ॥ स्वार्थिके तु के प्रकृतिलिङ्गबाधया एर्वारुकमपि ॥ अयमियमूरुः सक्थि ॥ अयमियं कन्दुः स्वेदनिका ॥ अयमियं काकुः ध्वनिर्विकारः॥ अयमियं 'किष्कुः हस्ते वितस्तौ च प्रकोष्ठे वा नपुंसकम्' ॥ अयमियं बाहुः हस्तः ॥ अयमियं गवेधुः तृणधान्यविशेषः ॥ अयमियं रा द्रव्यम् ॥ अयमियं गौः ॥

मेथिर्मेधिमशी मषीषुधी ऋष्टिः पाटलिजाटली अहिः ॥ प्रश्निरस्तिथ्यशनी मणिः सृणिर्मौलिः केलिहली- मरीचयः ॥ ११ ॥

अयमियं वा मेथिः पशुबन्धनार्थं खलमध्ये स्थूणा ॥ अयमियं मेधिः सैव ॥ अयमियं मसिः कज्जलम् ॥ अयमियं मषिस्तदेव ॥ अयमियमिषुधिस्तूणीरः ॥ अयमियमृष्टिः खड्गः ॥ व्यञ्जनादिरपि ॥ अयमियं पाटलिस्तरुविशेषः ॥ अयमियं जाटलिः स एव ॥ अयमियमहिः सर्पः ॥ अयमियं प्रश्निः किरणः ॥ अयमियं तिथिः प्रतिपदादिः ॥ अयमियमशनिर्वज्रम् विद्युच्च ॥ अयमियं मणिः रत्नादि ॥ अयमियं सृणिरङ्कुशः ॥ अयमियं मौलिः चूडा मुकुटः केशाश्च ॥ अयमियं कलिः परिहासः ॥ अयमियं हलिः महाहलम् ॥ अयमियं मरीचिः करः ॥ ११ ॥

हन्वाखू कर्कन्धुः सिन्धुर्मृत्युमन्वावट्वेर्वारुः ॥ उरुः कन्दुः काकुः किष्कुर्बाहुर्गवेधू रा गौर्भाः ॥ १२ ॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गम् ॥

अयमियं हनुः कपोलयोरधोवर्ती मुखावयवः ॥ अयमियमाखुः मूषिकः ॥ अयमियं कर्कन्धुः बदरी ॥ अयमियं सिन्धुः सरिदर्णवश्च ॥ अयमियं मृत्युः प्राणवियोगः ॥ अयमियं मनुः प्रजापतिः ॥ अयमियमवटुः कृकाटिका ॥ अयमियमेर्वारुः चिर्भटः ॥ उपलक्षणत्वादीर्वारुरपि ॥ स्वार्थिके तु के प्रकृतिलिङ्गबाधया एर्वारुकमपि ॥ अयमियमूरुः सक्थि ॥ अयमियं कन्दुः स्वेदनिका ॥ अयमियं काकुः ध्वनिर्विकारः॥ अयमियं 'किष्कुः हस्ते वितस्तौ च प्रकोष्ठे वा नपुंसकम्' ॥ अयमियं बाहुः हस्तः ॥ अयमियं गवेधुः तृणधान्यविशेषः ॥ अयमियं रा द्रव्यम् ॥ अयमियं गौः ॥

अयमियं भाः कान्तिः प्रभावश्च ॥ अन्यत्र प्रभायामपि भाः शब्दः सन्तः पुंलिङ्ग एव चेत्याह ॥१२॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गावचूरिः ॥

अथ पुंनपुंसकलिङ्गः ॥

पुंनपुंसकलिङ्गोऽब्जः शङ्खे पद्मोऽब्जसङ्ख्ययोः ॥ कंसोऽपुंसि कुशो बर्हिर्वालो ह्रीवेरकेशयोः ॥ १ ॥

शङ्खे वाच्येऽब्जशब्दः पुनपुंसकलिङ्गः॥ अब्जः अब्जं शंखः ॥ यदुक्तम् 'अब्जो धन्वन्तरौ चन्द्रे शंखे स्त्रीक्लीबमम्बुजे' ॥ अब्जे सङ्ख्याविशेषे च पद्मः पुंनपुंसकम् ॥ पद्मः पद्ममब्जं सङ्ख्याविशेषश्च ॥ पद्मकाद्यावपीत्यन्ये ॥ अपुंसि नरादन्यत्रार्थे कंसशब्दः पुंनपुंसकः ॥ कसः कंसं मानविशेषः पानपात्रं कांस्यं च ॥ कुशशब्दः पुंनपुंसको बर्हिर्दर्भश्चेद्वाच्यः । कुशः कुशम् दर्भः ॥ रामसुते तु

देहिनामलाद्योक्त्रद्वीपान्तरयोस्तु प्रतिपदपाठात् पुंसि ॥ अपरोऽप्यर्थः ॥ बर्हिः शब्दः पुंनपुंसकः कुशो दर्भश्चेद्वाच्यो भवति ॥ अयमिदं वा बर्हिः कुशः ॥ ह्रीवेरे केशे च वाच्ये वालशब्दः । वालः वालं ह्रीवेरं केशश्च ॥ करिवालधिः प्रतिपदपाठात् पुंसि ॥ १ ॥

द्वापरः संशये छदे पिप्पलो विष्टरस्तरौ ॥ अब्दो वर्षे दरत्रासे कुकूलस्तुषपावके ॥ २ ॥

संशये संदेहे वाच्ये द्वापरशब्दः पुंनपुंसकः । द्वापरः द्वापरं संशयः ॥ अन्यत्र तु यथाप्रातम् । द्वापरं युगविशेषः प्रतिपदपाठात् नपुंसकः ॥ छिद्यतेऽनेनेति च्छेदो वस्त्रोपकरणम् ॥ तस्मिन् वाच्ये पिप्पलः पुंनपुंसकः ॥ पिप्पलः पिप्पलं वस्त्रच्छेदोपकरणम् ॥ तरोरन्यत्रार्थे विष्टरः पुंनपुंसकः ॥ विष्टरः विष्टरम् आसनं बर्हिर्मुष्टिश्च ॥

अयमियं भाः कान्तिः प्रभावश्च ॥ अन्यत्र प्रभायामपि भाः शब्दः सन्तः पुंलिङ्ग एव चेत्याह ॥१२॥

इति स्त्रीपुंसलिङ्गावचूरिः ॥

अथ पुंनपुंसकलिङ्गः ॥

पुंनपुंसकलिङ्गोऽब्जः शङ्खे पद्मोऽब्जसङ्ख्ययोः ॥ कंसोऽपुंसि कुशो वर्हिर्वाल्तो ह्रीवेरकेशयोः ॥ १ ॥

शङ्खे वाच्येऽब्जशब्दः पुंनपुंसकलिङ्गः॥ अब्जः अब्जं शंखः ॥ यदुक्तम् 'अब्जो धन्वन्तरौ चन्द्रे शंखे स्त्रीक्लीवमम्बुजे' ॥ अब्जे सङ्ख्याविशेषे च पद्मः पुंनपुंसकम् ॥ पद्मः पद्ममब्जं सङ्ख्याविशेषश्च ॥ पद्मकादावपीत्यन्ये ॥ अपुंसि नरादन्यत्रार्थे कंसशब्दः पुंनपुंसकः ॥ कंसः कंसं मानविशेषः पानपात्रं कांस्यं च ॥ कुशशब्दः पुंनपुंसको वर्हिर्दर्भश्चेद्वाच्यः । कुशः कुशम् दर्भः ॥ रामसुते तु

देहिनामलाद्योक्तद्वीपान्तरयोस्तु प्रतिपदपाठाव पुंसि ॥ अपरोऽप्यर्थः ॥ बर्हिः शब्दः पुंनपुंसकः कुशो दर्भश्चेद्वाच्यो भवति ॥ अयमिदं वा बर्हिः कुशः ॥ ह्रीवेरे केशे च वाच्ये वालशब्दः। वालः वालं ह्रीवेरं केशश्च ॥ करिवालधिः प्रतिपदपाठाव पुसि ॥ १ ॥

द्वापरः संशये छदे पिप्पलो विष्टरस्तरौ ॥ अब्दो वर्षे दरस्त्रासे कुकूलस्तुषपावके ॥ २ ॥

संशये सदेहे वाच्ये द्वापरशब्दः पुनपुसक. । द्वापरः द्वापरं सशयः ॥ अन्यत्र तु यथाप्राप्तम्। द्वापर युगविशेपः प्रतिपदपाठात् नपुसकः ॥ छिद्यतेऽनेनेति च्छेदो वस्त्रोपकरणम् ॥ तस्मिन् वाच्ये पिप्पलः पुनपुंसकः ॥ पिप्पलः पिप्पल वस्त्रच्छेदोपकरणम् ॥ तरोरन्यत्रार्थे विष्टरः पुंनपुंसकः ॥ विष्टरः विष्टरम् आसन बर्हिर्मुष्टिश्च ॥

अब्दः अब्दं वर्षम् ॥ दरो दरं भयम् ॥ कन्दरे तु त्रिलिङ्गः ॥ ईषदर्थे त्वव्ययम् देश्यपदं वा ॥ यथा 'दरदलितहरिद्रापिञ्जराण्यङ्गकानि' ॥ तुषपावके तुषाग्नौ वाच्ये कुकूलः पुंनपुंसकः ॥ कुकूलः कुकूलं तुषपावकः ॥ अन्यत्र तु लान्तत्वान्नपुंसकम् ॥ कुकूलं शङ्कुमान् गर्तः ॥ २ ॥

परीवादपर्यङ्कयोर्जन्यतल्पौ
तपोघर्मवत्सानि माघोष्णहृत्सु ॥
वटस्तुल्यतागोलभक्ष्येषु वर्णः
सितादिस्वराद्यो रणे संपरायः ॥ ३ ॥

जन्यशब्दः परीवादे कौलीने वाच्ये तल्पश्च पल्यङ्के पुन्नपुंसकः ॥ जन्यः जन्यं परीवादः ॥ 'जन्यः स्याज्जनवादेऽपि' इत्यमरः ॥ तल्पं तल्पः पर्यङ्कः ॥ तपः शब्दो माघमासे, घर्मशब्द उष्णे शीतनिरोधिनि, वत्सः हृदि पुन्नपुंसकः ॥ अयं तपा इदं तपः माघः ॥ घर्मः घर्ममुष्णः ॥ वत्सः

वत्सं हृत् ॥ वटशब्दस्तुल्यतायां गोलके भक्ष्यविशेषे च वाच्ये पुन्नपुंसकः॥ वटः वटम् तुल्यता गोलकः भक्ष्यविशेषः॥न्यग्रोधे रज्जौ च त्रिलिङ्गः॥ भक्ष्ये स्वार्थिके केऽपि वटकः वटकम् ॥ न्यग्रोधफले फलनामत्वान्नपुंसकम् ॥ वर्णशब्दः सितादौ स्वरादौ च वाच्ये पुन्नपुंसकः ॥ वर्णः वर्णं सितकृष्णादि रूपम् स्वराद्यक्षरं च ॥ अन्यत्र तु णान्तत्वात्पुंस्येव ॥ विलेपनेऽप्येके ॥ रणे युद्धे वाच्ये संपरायः पुंनपुंसकः ॥ संपरायः संपरायं रणम् ॥ ३ ॥

सैन्धवो लवणे भूतः प्रेते तमो विधुंतुदे ॥ स्वदायौ कस्वरे कृच्छ्रं व्रते शुक्रोऽग्निमासयोः ॥ ४ ॥

लवणे वाच्ये सैन्धवः पुंनपुंसकः ॥ सैन्धवः सैन्धवं लवणम् ॥ प्रेते वाच्ये भूतः पुंनपुंसकः ॥ भूतः भूतं प्रेतः॥ अन्यत्र तु पृथिव्यादौ प्राणिनि

च क्लीबः ॥ विधुंतुदे राहौ वाच्ये तमः शब्दः पुन्नपुंसकलिङ्गः ॥ अयं तमा इदं तमो राहुः ॥ स्वदायशब्दौ कस्वरे धने वाच्ये पुन्नपुंसकौ ॥ स्वः स्वं कस्वरम् ॥ अन्यत्र स्वः आत्मा स्वभावो ज्ञातिश्च ॥ प्रतिपदपाठात् पुंस्त्वमेव ॥ दायः दायं धनम् ॥ कृच्छ्रशब्दो व्रते वाच्ये पुंनपुंसकः ॥ कृच्छ्रः कृच्छ्रं सान्तपनादि व्रतम् ॥ अग्नौ ज्येष्ठमासे च शुक्रः शब्दः पुंनपुंसकः ॥ शुक्रः शुक्रमग्निर्ज्येष्ठमासश्च ॥ ४ ॥

कर्पूरस्वर्णयोश्चन्द्र उडावृक्षं छदे दलः ॥ धर्मः स्वभावे रुचको भूषाभिन्मातुलिङ्गयोः ॥ ५ ॥

कर्पूरे स्वर्णे च वाच्ये चन्द्रशब्दः पुन्नपुंसकः॥ चन्द्रः चन्द्रं कर्पूरम् स्वर्णं च ॥ उडौ नक्षत्रे वाच्ये ऋक्षशब्दः पुंनपुंसकः ॥ ऋक्षः ऋक्षं भम्॥ छदे पर्णे वाच्ये दलशब्दः पुंनपुंसकः ॥ दल

दलं छदः ॥ स्वभावे स्वरूपे वाच्ये धर्मशब्दः पुन्नपुंसकः ॥ धर्मः धर्मं स्वभावः ॥ अन्यत्र तु पुण्योपाये क्लीबत्वमुक्तम् ॥ अन्यत्र तु पुंलिङ्ग एव भूषाभिदि ग्रैवेयके मातुलिङ्गे च बीजपूरे वाच्ये रुचकः पुन्नपुंसकः रुचकः रुचकं ग्रैवेयकं बीजपूरं च । सौवर्चले चन्दनपेषण्यां शिलायां च क्लीबः ॥ ५॥

पाताले वाडवो वध्रः सीस आमलकः फले ॥ पिटजङ्गलसत्वानि पिटकामांसजन्तुषु ॥ ६ ॥

पाताले वाच्ये वाडवशब्दः पुंनपुंसकः ॥ वाडवः वाडवं पातालम् ॥ वध्रः सीसे सीसके वाच्ये ॥ फले वाच्ये आमलकः पुन्नपुंसकः ॥ आमलकः आमलकम् फलम् ॥ पिटकाख्ये भाजनविशेषे मांसे जन्तौ च यथासंख्यं पिटजङ्गलसत्वाः पुंनपुंसकाः ॥ पिटः पिटम् पिटका । अन्यत्र छर्दौ आकर्षफले च प्रतिपदपाठान्नपुंसकत्वम् ॥ जङ्गलः

जङ्गलम् मांसम् । जङ्गलो निर्जले देशे त्रिलिङ्गः पिशितेऽस्त्रियाम् ॥ सत्वः सत्वं जन्तुः । जन्तुविशेषोऽपि जन्तुः । तेन पिशाचादावपि पुंनपुंसकत्वम् ॥ उपलक्षणत्वाद्गुणप्राणयोरपि । अन्यत्र तु क्लीबः ॥ ६ ॥

मधुपिण्डौ सुरातन्वोर्नाम शेवालमध्ययोः ॥ एकाद्रात्रः समाहारे तथा सूतककूलकौ ॥ ७ ॥

सुरायां मृद्वीकामद्ये तनौ च वाच्यायां मधुपिण्डशब्दौ पुन्नपुंसकौ ॥ अयं मधुः इदं मधु सुरा । अयं पिण्डः इदं पिण्डं तनुः ॥ शेवालमध्ययोर्नाम पुन्नपुंसकम् ॥ शेवालः शेवालम् । शेवलः शेवलमित्यादि ॥ मध्यः मध्यं मध्यमः मध्यमम् अवलग्नः अवलग्नम् विलग्नः विलग्नम् इत्यादि ॥ रात्र इति कृतसमासान्तो रात्रिशब्दो गृह्यते स एकशब्दात्परः पुंनपुंसकः ॥ असमाहा-

रार्थे वचनम् ॥ एका चासौ रात्रिश्च एकरात्रः एकरात्रम् ॥ समाहारे द्विगुसमाहारो द्वन्द्वसमाहारश्च गृह्यते तस्मिन् वर्तमानो यो रात्रशब्दः स पुन्नपुंसकः ॥ द्वे रात्री समाहृते द्विरात्रः द्विरात्रम्॥ एवं त्रिरात्रः त्रिरात्रमित्यादि ॥ द्वन्द्वसमाहारे, अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः अहोरात्रम् ॥ समाहार इति किम्। पूर्वो रात्रेरंशः पूर्वरात्रः॥ अथ कान्ताः१९॥ सूतकः सूतकं पारदः ॥ कूलकः कूलकम् स्तूपः ॥ ७ ॥

वैनीतकभ्रमरकौ मरका वलीक-
वल्मीकवल्कपुलकाः फरकव्यलीकौ ॥
किञ्जल्ककल्कमाणिकस्तवका वितङ्क-
वर्चस्कचूचुकतडाकतटाकतङ्काः॥८॥

वैनीतकः वैनीतकम् परम्परावाह्यं याप्ययानादि ॥ भ्रमरकः भ्रमरकं ललाटस्थोऽलकः ॥ मरकः मरकम् बहुप्राणिमरणम् ॥ वलीकः वलीकं

नीव्रम् ॥ वल्मीकः वल्मीकं पिपीलिकादिकृतो मृत्सञ्चयः ॥ वल्कः वल्कम् तरुत्वक् ॥ पुलकः पुलकं रोमाञ्चः ॥ फरकः फरकं खेटकः ॥ रलयोरैक्येन फलकमपि ॥ व्यलीकः व्यलीकमप्रियमकार्यं च ॥ किञ्जल्कः किञ्जल्कं केसरम् ॥ कल्कः कल्कं कषायः तिलादेः खलश्च ॥ मणिकः मणिकमलिञ्जरः ॥ स्तबकः स्तवकं गुच्छकः ॥ वितङ्कः वितङ्कम् आरोग्यम् ॥ वर्चस्कः वर्चस्कमवस्करः ॥ चूचुकः चूचुकं कुचाग्रम् ॥ तडाकः तडाकं सरः । तटाकः तटाकं तदेव ॥ अर्थप्राधान्यात्तडागोऽपि॥ तङ्कः तङ्कम् आतङ्कः ॥ ८ ॥

वालकः फलकमालकालका
मूलकस्तिलकपङ्कपातकाः ॥
कोरकः करककन्दुकान्दुकानी-
कनिष्कचषका विशेषकः ॥ ९ ॥

वालकः २ परिहार्यमङ्गुलीयकं च ॥ फलकः

फलकं खेटकम् ॥ तदन्तत्वात् शालिफलकोऽपि अष्टापदः ॥ मालकः मालक ग्रामान्तराटवी ॥ अलकः अलक चूर्णकुन्तलः ॥ मूलकः मूलकं शाकविशेषः ॥ तिलकः तिलक पुण्ड्रः ॥ पङ्कः पङ्कं कर्दमः पापं च ॥ पातकः पातक पापम् ॥ कोरकः कोरकम् कुड्मलम् ॥ अर्थप्राधान्यात् क्षारकोऽपि ॥ करकः करकं कमण्डलुः करङ्कश्च ॥ कन्दुकः कन्दुक गिरिः ॥ अन्दुकः अन्दुक गज-पादबन्धनम् ॥ अनीकः अनीक युद्धं सेना च ॥ निष्कः निष्कं हेम्नः अष्टोत्तर शत पलं कर्षः हेम्नः उरोभूषणं दीनारश्च ॥ चषकः चषक मद्यपान-भाजनम् ॥ विशेषकः विशेषक तिलकः ॥ ९ ॥

शाटककण्टकटङ्कविटङ्का
मञ्चकमेचकनाकपिनाकाः ॥
पुस्तकमस्तकमुस्तकशाका
वर्णकमोदकमूषिकमुष्काः ॥ १० ॥

शाटकः शाटकं वस्त्रविशेषः ॥ कण्टकः कण्टकं रोमाञ्चः वृक्षभेदी च ॥ टङ्कः पाषाणादिच्छेदोपकरणं गिरिशृङ्गं च ॥ विटङ्कः विटङ्कं कपोतपालीसंज्ञं पक्षिविश्रामार्थं वहिर्निर्गतं दारु, वक्रदार्वाधारः तत्र हि कपोतपङ्क्तिरुत्कीर्यते । पञ्चकः २ पल्यङ्कः ॥ मेचकः २ वर्णविशेषः ॥ नाकः २ स्वर्गः आकाशं च ॥ पिनाकः २ रुद्रधनुः ॥ पुस्तकः २ लिखितपत्रसञ्चयः ॥ णकप्रत्ययान्तोऽयम् । तेन पुस्तात् स्वार्थिककेन न सिध्यति ॥ मस्तकः २ शिरः ॥ उणादौ तु कान्तोऽयम् तप्रत्ययान्ताद्वा स्वार्थिकः कः । मुस्तकः २ मुस्ता ॥ शाक २ मूलकादि ॥ वर्णकः २ विलेपनम् ॥ मोदकः २ लड्डुकः ॥ मूषिकः २ आखु ॥ मुष्कः २ वृषण ॥१०॥

चण्डातकश्चरकरोचककञ्चुकानि
मस्तिष्कयावककरण्डकलण्डकानि ॥
आतङ्कशूकसरकाः कटकः सशुल्कः
पिण्याकझर्झरकहंसकशङ्खपुङ्खाः ११॥

चण्डातकः २ अर्धोरुकवस्त्रम् ॥ चरकः २ शास्त्रविशेषः ॥ रोचकः २ क्षुत् ॥ कञ्चुकः २ सन्नाहादिः ॥ मस्तिष्कः २ मस्तकस्नेहः ॥ यावकः २ अलक्तकः ॥ करण्डकः २ पुष्पाद्याधारः ॥ तण्डकः २ शाल्यादिसारः ॥ आतङ्कः २ इष्टवियोगतापरुक्शङ्कादिषु ॥ घञन्तत्वात्पुंसि ॥ शूकः २ धान्यादेः शृङ्गः ॥ सरकः २ मद्यभाजनम् ॥ मद्यपाने तु त्रिलिङ्गः ॥ कटकः २ सैन्यं सानुः वलयोऽद्रिशृङ्गं च ॥ शुल्कः २ मार्गादौ राजदेयं स्त्रीविवाहपरिग्राह्यं धान्यं च ॥ पिण्याकः २ तिलादिखलः ॥ झर्झरकः २ कलियुगम् ॥ हंसकः २ नूपुरम् ॥ शङ्खः २ कम्बुः वलयं प्राण्यङ्गम् ॥ पुङ्खः २ शरपृष्ठम् ॥ ११ ॥

नखमुखमधिकाङ्गः संयुगः पद्मरागो
भगयुगमथ टङ्कोद्योगशृङ्गा निदाघः ॥
क्रकचकवचकूर्चार्धर्चपुच्छोञ्छकच्छा

व्रजमुटजानिकुञ्जौ कुञ्जभूर्जाम्बुजाश्च १२

नखमुखे प्रसिद्धे ॥ अघिकाङ्गः २ सारसनं यद् हृदि बध्यते युधि ॥ संयुगः २ संग्रामः ॥ पद्मरागः २ शोणमणिः ॥ भग २ उपस्थः ॥ युगो २ यूपः ॥ टङ्कः २ खनित्रम् ॥ उद्योगः २ पराक्रमः ॥ शृङ्गं २ शिखरम् ॥ निदाघः २ ग्रीष्मः ॥ क्रकचः २ करपत्रम् ॥ कवचः २ वर्म ॥ कूर्चः २ भ्रूमध्यम् दीर्घश्मश्रु कैतवं च ॥ ऋचोऽर्धमर्धर्चः २ ॥ 'परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशी' इत्यस्यापवादः॥ पुच्छः २ लाङ्गूलम् ॥ उञ्छं २ जीविकाविशेषः ॥ कच्छो २ बहुजलो देशः ॥ व्रजः २ पन्थाः ॥ उटजः २ तापसपर्णकुटी ॥ निकुञ्जः २ गह्वरम् ॥ कुञ्जः २ गह्वरः गजकुम्भाधो दन्तिदन्तः हनुश्च ॥ भूर्जं २ च तरुविशेषत्वक् ॥ अम्बुजः २ कमलम् ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चये । तेन चान्तेषु अध्यर्चो २ नमस्या ॥ १२ ॥

ध्वजमलयजकूटाः कालकूटारकूटौ

कवटकपटखेटाः कर्पटः पिष्टलोष्टौ ॥
नटनिकटकिरीटाः कर्वटः कुक्कुटाट्टौ,
कुटयकुटविटानि न्यङ्कटः कोट्टकुष्टौ १३

ध्वजः २ पताकादिः ॥ मलयजः २ श्रीखण्डम् ॥ कूटं २ मायादि ॥ कालकूटं २ विषम् ॥ आरकूटो रीतिः ॥ कवटः २ उच्छिष्टम् । कपटः २ दम्भः ॥ खेटः २ फलकम् कफश्च ॥ कर्पटः २ वासः ॥ पिष्टः २ अपूपः ॥ लोष्टः २ मृच्छकलम् ॥ नटः २ नर्तकविशेषः ॥ निकटः २ समीपम् ॥ किरीटः २ मुकुटम् ॥ कर्बटः २ पर्वतावृतग्रामविशेषः । कुक्कुटः २ ताम्रचूडः ॥ अट्टः २ क्षौमम् गेहभेदश्च ॥ कुटो २ घटः हलाङ्गविशेषश्च ॥ यकुटः २ वार्ताकीकुसुमम् ॥ विटः २ खिड्गः गोविशेषश्च ॥ न्यङ्कटः २ शिक्यभेदः ॥ कोट्टः २ दुर्गः ॥ अथ ठान्तौ ॥ कुष्टं २ त्वग्दोषः गन्धद्रव्यविशेषश्च ॥ १३ ॥

कमठो वारुण्डखण्डषण्डा

**निगडाक्रीडनडप्रकाण्डकाण्डाः ॥
कोदण्डतरण्डमण्डमुण्डा
दण्डाण्डौ द्दढवारवाणवाणाः॥१४॥**

कमठः २ असुरविशेषः भाजनं च ॥ कूर्मे तु देहिनामत्वात् पुंस्त्वमेव ॥ वारुण्डः २ द्दक्कर्णमलः गाणिस्थराजश्च ॥ खण्ड; २ शकलमिक्षुविकारश्च ॥ गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ खण्डः खण्डी खण्डमिति ॥ पण्डः २ वृक्षादिसमूहः ॥ निगडः २ पादबन्धनम् ॥ आक्रीडः २ उद्यानविशेषः ॥ नडः २ नड्वलस्तृणविशेष ॥ प्रकाण्डः २ स्तम्बः शस्तं तरोश्च मूलशाखान्तरम् ॥ काण्डः २ शरः समयश्च प्रकरणं समूहः जलं वाल कुत्सितम् वृपस्कन्धः लता च ॥ कोदण्ड २ चापम् ॥ तरण्डः २ उडुपः ॥ मण्डः २ द्रवद्रव्याणामुपरिस्थो भागः भक्तादिनिर्यासः एरण्डः भरतु च ॥ मुण्डम् २ शिरः ॥ दण्डः २ यष्टिः मन्थाः सैन्यं दमन च ॥ अण्डः २ पक्ष्यादिप्रसवः ॥ अथ टान्तः ॥ द्दढः

२ स्थूलं बलवांश्च ॥ वारबाणं २ चर्म ॥ बाणः २ शरः पुष्पविशेषश्च ॥ १४ ॥

कर्षापणः श्रवणपक्कणकङ्कणानि
द्रोणापराह्णचरणानि तृणं सुवर्णम् ॥
स्वर्णव्रणौ वृषणभूषणदूषणानि
भाणस्तथा किणरणप्रवणानि चूर्णः १५

कर्षापणः २ मानविशेषः पणषोडशकं च ॥ प्रज्ञाद्याणि कार्षापणोऽपि ॥ श्रवणः २ कर्णः ॥ पक्कणः २ शबरालयः ॥ कङ्कणः २ हस्तरक्षासूत्रम् ॥ द्रोणः परिमाणविशेषः ॥ अपराह्णः २ दिवसापरभागश्च ॥ चरणं २ गोत्रादि ॥ तृणः २ उपलादिः ॥ सुवर्णः स्वर्णः हेमम् ॥ व्रणः ऊरुः ॥ वृषणः २ मुष्कः ॥ भूषणः २ अलंकारः ॥ अर्थप्राधान्यात् मण्डनोऽपि ॥ दूषणः २ उपालम्भः ॥ भाणः २ प्रबन्धभेदः ॥ किणः २ त्वग्ग्रन्थिः ॥ रणः २ संपरायः ॥ प्रवणः २ चतुष्पथम् ॥ चूर्णः २ क्षोदः ॥ १५ ॥

तोरणपूर्तनिकेतनिवाताः पारतमन्त-युतप्रयुतानि॥ क्ष्वेडितमक्षतदैवतवृत्तै-रावतलोहितहस्तशतानि ॥ १६ ॥

तोरणः २ वन्दनमाला बहिर्द्वारि निर्यूहश्च॥ पूर्तः २ खानादि कर्म ॥ निकेतः २ आवासः । निवातः २ गृहं दुर्भेदं चर्म च ॥ वातरहिते प्रदेशे त्वाश्रयलिङ्गता ॥ पारतं २ रसेन्द्रः ॥ अर्थप्राधान्यात्पारदमपि ॥ अन्तः २ प्रान्तः समीपं स्वरूपं च ॥ उपलक्षणत्वात्प्रान्तः प्रान्तमपि ॥ युतम् २ अपानम् । प्रयुतं २ दश लक्षाणि ॥ क्ष्वेडितः २ सिंहनादविशेषः ॥ अक्षताः अक्षतम् मङ्गलस्य तण्डुलाः॥ पुंसि बहुत्व एवायम् ॥ दैवतः २ देवता॥ वृत्तम् २ शीलं निस्तलं च॥ ऐरावतः २ सुरेन्द्रदन्ती ॥ लोहितः २ शोणितम् ॥ गुणवृत्तिस्त्वाश्रयलिङ्गः ॥ हस्तः २ करः ॥ शतं २ पञ्च विंशतयः ॥ १६ ॥

व्रतोपवीतौ पलितौ वसन्त-
ध्वान्तायुतद्यूतघृतानि पुस्तः ॥
शुद्धान्तबुस्तौ रजतो मुहूर्त-
द्वियूथयूथानि वरूथगूथौ ॥ १७ ॥

व्रतः २ शास्त्रितो नियमः ॥ उपवीतः २ कण्ठसूत्रम् ॥ पलितं २ पक्वकेशः । केशपाके कर्दमे च तान्तत्वान्नपुंसकत्वम् ॥ वसन्तः २ सुरभिः देवपुत्रविशेषश्च ॥ ध्वान्तं २ तमः ॥ अयुतं २ दशसहस्राणि ॥ द्यूतः २ दुरोदरम् ॥ घृतम् २ आज्यम् ॥ पुस्तं २ लेख्यपत्रसंघातः लेपादिकर्म च ॥ शुद्धान्तः २ अन्तःपुरम् ॥ बुस्तं २ पक्वमांसविशेषः ॥ रजतो २ रूप्यं श्वेतं च ॥ मुहूर्तः २ घटिकाद्वयम् ॥ द्वयोर्यूथयोः समाहारो द्वियूथः २ ॥ यूथः २ सजातीयपश्वादिसंघातः ॥ वरूथः २ रथगुप्तिः ॥ गूथः २ विष्ठा ॥ १७ ॥

प्रस्थं तीर्थं प्रोथमलिन्दः

पर्वतविशेषे तु पुंस्त्वमेव ॥ अथ धान्ताः ॥ सौधः २ राजगृहम् ॥ उत्सेधः २ उन्नतिः ॥ कबन्धः २ शिरोरहितः कायः ॥ १८ ॥

श्राद्धायुधान्धौषधगन्धमादनप्रस्फोटना लग्नपिधानचन्दनाः ॥ वितानराजादनशिश्नयौवनापीनोदपानासनकेतनाशनम् ॥ १९ ॥

श्राद्धः २ पितृकर्म ॥ यस्तु मत्वर्थीयाणन्तः स आश्रयलिङ्गः ॥ आयुधः २ प्रहरणम् ॥ अन्धः २ तमः ॥ औषधो २ भेषजम् ॥ गन्धमादनः २ पर्वतविशेषः ॥ प्रस्फोटनः २ शूर्पम् ॥ लग्नं २ मेषादि ॥ पिधानं २ संवरणम् ॥ अपेः प्यदेशाभावेऽपिधानमपि ॥ चन्दनः २ मलयजतरुः ॥ चन्दनान्तत्वाद्धरिचन्दनो देवदारुः चन्दनविशेषश्च ॥ वितानं २ विस्तारः उल्लोचः शून्यं यज्ञश्च ॥ राजादनः २ पियालः क्षीरिका च ॥शिश्नं २ मेण्ढ्रः ॥

यौवनं २ द्वितीयं वयः ॥ आपीनम् २ ऊधः ॥ उदपानं २ कूपः ॥ असनं २ वृक्षविशेषः ॥ श्लेषनिर्देशादासनमुपवेशनम् ॥ केतनः २ ध्वजः ॥ अशनः २ ओदनः ॥ १९ ॥

नलिनपुलिनमौना वर्धमानः समानौदनदिनशतमाना हायनस्थानमानाः धननिधनविमानास्ताडनस्तेनवस्ना भवनभुवनयानोद्यानवातायनानि ॥२०॥

नलिनः २ पद्मम् ॥ पुलिनः २ सैकतम् ॥ मौनो २ वाग्यमः ॥ वर्धमानः २ शरावः ॥ समानः २ तुल्यः शरीरस्थो वायुविशेषश्च ॥ ओदनः २ क्रूरम् ॥ दिनो २ दिवसः ॥ शतं मानान्यस्य शतमानः २ भूभागविशेषः रूप्यमानं च ॥ हायनः २ वर्षः रश्मिश्च ॥ स्थानम् २ आश्रयः ॥ मानः २ दर्पः ॥ धनो २ द्रव्यम् ॥ निधनः २ विनाशः कुलं च ॥ विमानं २ व्योमयानादि ॥

ताडनः २ व्यधनम् ॥ स्तेनः २ चौरः चौर्यं च ॥ वस्नः २ अवक्रयः ॥ धनवस्नयोस्तु क्लीवत्वम् ॥ भवनः २ गेहम् ॥ भुवनं २ जगत् ॥ यानः २ वहनम् ॥ उद्यानः २ क्रीडास्थानम् ॥ वातायनः २ गवाक्षः ॥ २० ॥

अभिधानद्वीपिनौ निपानं शयनं लशुनरसोनगृञ्जनानि ॥ खलिनखलीनानुमानदीपाः कुणपः कुतपावापचापसूर्पाः ॥ २१ ॥

अभिधानं २ संज्ञा शब्दश्च ॥ द्वीपिनं २ व्याघ्रः ॥ निपानम् २ आहावः॥ शयनं २ शय्या ॥ लशुनरसोनगृञ्जना २ महाकन्दाः॥ खलिनं २ खलीनं २ च कवियम् ॥ अनुमानो २ हेतुः॥ अकर्त्रनडन्तोऽयम् ॥ भावे तु क्लीवत्वमेव ॥ दीपः २ प्रदीपः ॥ कुणपः २ शवम् ॥ कुतपः २ छागरोमकृतकम्बलः दर्भः अपराह्णकालश्च ॥ आवापो २ वल-

यः ॥ चापं २ धनुः ॥ शूर्पं २ धान्यादिपवनं भाण्डम् ॥ २१ ॥

स्तूपोडुपौ विटपमण्डपशष्पवाष्प-
द्वीपानि विष्टपनिपौ शफडिम्बविम्बाः ॥
जम्भः कुसुम्भककुभौ कलभो निभामे-
संक्रामसंक्रमललामहिमानि हेमम्॥२२॥

स्तूपो २ मृदादिकूटः ॥ उडुपं २ प्लवः ॥ चन्द्रे तु पुंस्त्वम् ॥ विटपः २ तरोः स्कन्धादूर्ध्व शाखा ॥ मण्डपो २ जनाश्रयः ॥ शष्प २ बालतृणं प्रोक्तम् ॥ वाष्पं २ नेत्रवारि ऊष्मा च॥ द्वीप २ मध्येजलं देशः ॥ विष्टपं २ जगत् ॥ निपं २ घटः ॥ शफः २ खुरः ॥ डिम्बः २ उदरान्तोऽवयवः ॥ विम्बं २ प्रतिविम्बं मण्डलं च ॥ जम्भो २ जम्बीरः ॥ कुसुम्भं २ कमण्डलुः महारजतं च ॥ ककुभः २ वीणप्रसेघः ॥ कलभः २ करिपोतः ॥ निभो २ व्याजः ॥ अर्मः २ चक्षूरोगः ॥ संक्रामः

संक्रमश्च २ जलतरणविशेषः ॥ ललामः २ शृङ्गं पुच्छम् हयमुखेऽन्यवर्णः पुण्ड्रः केतुश्च ॥ हिमः २ तुषारः ॥ हेमम २ स्वर्णः ॥ २२ ॥

उद्यमकामोद्यामाश्रमकुट्टिमकुसुमसंगमा गुल्मः ॥ क्षेमक्षौमौ कम्बलिवाह्यो मैरेयतूर्यौ च ॥ २३ ॥

उद्यमः २ उत्साहः ॥ कामः २ अभिलाषः ॥ उद्यामः २ उद्यमोपरमौ, इति निपातनाद्वृद्धिनिषेधेऽपि अत एव निपातनादात्वमपि ॥ आश्रमः २ मुनिस्थानम् ब्रह्मचर्यादिश्च ॥ कुट्टिमः २ संस्कृतभूमिविशेषः ॥ कुसुमं २ पुष्पे स्त्रीरजस्यपि च ॥ नेत्ररोगे तु बाहुलकात्क्लीबत्वमेव ॥ सङ्गमः २ संगमः ॥ गुल्मः २ विटपः प्रकाण्ड च ॥ क्षेमः २ कुशलम् लब्धरक्षणं च ॥ क्षौमम् २ अट्टालकः अभ्यन्तरे प्राकारधारणार्थं स्तोमाख्यश्च ॥ कम्बलिवाह्यं २ गन्त्री ॥ मैरेयः २ सीधुः ॥ तूर्यं २ वाद्यम् ॥ २३ ॥

पूयाऽजन्यप्रमयसमया राजसूयो हिरण्यारण्ये संख्यं मलयवलयौ वाजपेयः कषायः ॥ शल्यंकुल्याव्ययकवियवद्गोमयं पारिहार्यःपारावारातिखरशिखरत्तत्रवस्त्रोपवस्त्राः ॥ २४ ॥

पूयः २ क्लिन्नासृग् ॥ अजन्यः २ उत्पातः ॥ प्रमयः २ मरणम् ॥ समयः २ कालः । अन्यत्र पुंसि ॥ राजसूयः २ क्रतुः ॥ हिरण्यं २ स्वर्णम् ॥ अरण्यः २ अटवी ॥ संख्यः २ आहवः ॥ मलयः २ गिरिविशेषः ॥ वलयः २ कटकम् ॥ वाजपेयः २ क्रतुभेदः ॥ कषायो २ रसभेदेऽङ्गरोगे च ॥ शल्यं २ देहगतं शस्त्रादि ॥ कुल्यः २ अस्थि ॥ अव्ययं २ स्वरादि । २ कवियः २ खलिनम् ॥ गोमयः २ गोशकृत् ॥ पारिहार्य २ वलयम् ॥ अथ रान्ताः ॥ २७ ॥ पारं २ परतीरम समाप्तिश्च ॥ अवारम् २ अर्वाक्तीरम् ॥ अतिखरः २ औषध-

विशेषः ॥ शिखरं ॥ शैलवृक्षाग्रं पुलकः पक्वदाडिमबीजाभमाणिक्यं च ॥ क्षत्रम् २ क्षत्रियः ॥ वस्त्रं २ वासः ॥ उपवस्त्रम् २ उपवासः ॥ यत्तूपवस्ता प्राप्तोऽस्येति कृत्वाणिऔपवस्त्रमुपवासः तत्संयुक्तरान्तत्वान्नपुंसकम् ॥ २४ ॥

अलिञ्जरः कूवरकूरवेरनीहारहिञ्जीरसहस्रमेढ्राः ॥ संसारसीरौ तुवरश्च सूत्रशृङ्गारपद्रान्तरकर्णपूराः ॥ २५ ॥

अलिञ्जरः २ मणिकः ॥ कूबरं २ युगंधरः ॥ कूरः २ ओदनम् ॥ वेरो २ देहः ॥ नीहारः २ हिमम् ॥ हिञ्जीरः २ अन्दुकः ॥ सहस्रं २ दश शतानि ॥ मेण्ढ्रः २ शफः॥ २ संसारः जगत ॥ सीरं २ हलम् ॥ तुबरः २ कषायः ॥ सूत्रः २ तन्तुः सूत्रणा च ॥ शृङ्गारो २ रसविशेषः ॥ पद्रं २ ग्रामस्थानविशेषः ॥ अन्तरं २ मध्यं छिद्रं विनार्थश्च अवधिः अवकाशः विशेषश्च ॥ कर्णपूरः २ अवतंसः नीलोत्पलं च ॥ २५ ॥

नेत्रं वक्त्रपवित्रपत्रसमरौशीरान्धकारा वरः केदारप्रवरौ कुलीरशिशिराडम्बरो गह्वरः ॥ क्षीरं कोटरचक्रचुक्रतिमिराङ्गारास्तुषारः शरश्राष्ट्रोपह्वरराष्ट्रतक्रजठराद्राः कुञ्जरः पञ्जरः॥२६॥

नेत्रो २ नयनम् परिधानविशेषश्च ॥ वक्त्रो २ मुखम् ॥ पवित्रः २ पावनम् । गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता ॥ पत्रं पर्णं २ वाहनं च॥ समरः २ रणम् ॥ उशीरः २ वीरणीमूलम् ॥ अन्धकारः २ तमः ॥ अर्थप्राधान्यान्नीलपङ्कादिनकेसरावपि ॥ वरः २ श्रेष्ठः देवतादेश्च । मनागिष्टे त्वव्ययम् ॥ अन्ये तु क्लीबम् ॥ केदारः २ वप्रः ॥ प्रवरो २ गोत्रविशेषः हिमं च ॥ कुलीरः २ कर्कटकः ॥ शिशिरः २ ऋतुविशेषः ॥ आडम्बरं २ करिगर्जितम् पटह उद्धतवेषादिश्च ॥ गह्वरं २ बिलंनिकुञ्जः दम्भश्च॥ क्षीरः २ दुग्धम् ॥ जले तु नपुंसकत्वम् ॥ कोटरं २

छिद्रम् निष्कुहश्च ॥ चक्रः २ आयुधम् रथाङ्गम् संघातः राष्ट्रं कटकं च ॥ स्वल्पह्रस्वयोः कपि चक्रिका दुरुद्योगः घुणावर्तश्च ॥ चुक्रम् २ अम्लो रसः अम्लव्यञ्जनं च ॥ तिमिरः २ तमः ॥ अङ्गारः २ अग्निदग्धकाष्ठशकलम् ॥ तुषारः २ हिमम् ॥ शरः २ बाणः दधिसारश्च ॥ भ्राष्ट्रम् २ अम्बरीषः ॥ उपह्वरः २ उपसरः रहः समीपं च ॥ राष्ट्रः २ जनपदः उपद्रवश्च ॥ तक्रम् २ उदश्वित् ॥ जठरम् २ उदरम् ॥ आर्द्रः २ शृङ्गवेरम् ॥ कुञ्जरः २ गजः ॥ पञ्जरम् २ वीतंसम् ॥ २६ ॥

कर्पूरनूपुरकुटीरविहारवारकान्ता-
रतोमरदुरोदरवासराणि ॥
कासारकेसरकरीरशरीरजीर-
मञ्जीरशेखरयुगंधरवज्रवप्राः ॥ २७ ॥

कर्पूरम् २ घनसारः ॥ नूपुरो २ गञ्जीरः ॥ कुटीरं २ ह्रस्वा कुटी ॥ विहारं २ भिक्षुस्थानम्

यतिचर्या च ॥ वारः २ परिपाटिः अवसरः समूहश्च ॥ कान्तारो २ महारण्यम् ॥ तोमरं २ शस्त्रविशेषः ॥ दुरोदरम् २ पणः॥ वासरम् २ दिनम्॥ कासारः २ पल्वलम् ॥ केसरः २ किञ्जल्कः सटा च ॥ करीरं २ वंशाद्यङ्कुरः घटश्च॥ शरीरः२ कायः ॥ जीरम् २ अजाजीकः । जीरकोऽपि च ॥ मञ्जीरः २ नूपुरम् ॥ शेखरम् २ शिरोभूषणम् ॥ युगंधरम् २ कूबरम् ॥ वज्रम् २ अशनिः रत्नं च ॥ वप्रम् २ क्षेत्रं रोधश्च ॥ २७ ॥

आलवालपलभालपलालाः
पल्वलः खलचषालविशालाः ।
शूलमूलमुकुलास्तलतैलौ
तूलकुड्मलतमालकपालाः ॥२८॥

आलवालम् २ आवालम् ॥ पलम् २ मांसं मानविशेषश्च ॥ भालं २ ललाटम् ॥ पलालं २ धान्यादेः शुष्कनालम् ॥ पल्वलः २ कासारः ॥

खलः २ पिण्याकः दुर्जनश्च ॥ दुर्जने आश्रयलिङ्गोऽप्ययमित्येके ॥ चषालः २ यज्ञपात्रम् ॥ विशालः २ विस्तीर्णता। गुणवृत्तेस्त्वाश्रयलिङ्गता॥ शूलम् २ आयुधम्॥ मूलम् २ आदिः प्रतिष्ठा च ॥ मुकुलम् २ कुड्मलः ॥ तलम् २ अधः स्वभापश्च ॥ पृष्ठे तु लान्तलान्नपुंसकः ॥ तैलम् २ तिलादिस्नेहः ॥ तूलम् २ पिचुः ॥ कुड्मलो २ मुकुलः ॥ तमालो २ वृक्षविशेषः ॥ कपालम् २ शिरोऽस्थि । घटादिशकले व्रजे भिक्षाभाजने च स्त्रीक्लीबः ॥ २८ ॥

कवलप्रवालबलशम्बलोत्पलो-
पलशीलशैलशकलाङ्गुलाञ्चलाः ॥
कमलं मलं मुशलशालकुण्डलाः
कजलं नलं निगलनीलमङ्गलाः॥२९॥

कवलः २ भक्ष्यपिण्डः ॥ प्रवालम् २ नवकिशलयं विद्रुमश्च ॥ बलः २ प्राणः ॥ अर्थप्रा-

प्राधान्यात् सहोऽपि॥ सैन्यस्थौल्यरूपेषु तु क्लीबः॥ शम्बलम् २ पाथेयम् ॥ उत्पलं २ सरोजम् अर्थ-प्राधान्यात् कुवलयमपि ॥ उपलः २ पाषाणः ॥ शालिं २ सद्वृत्तं स्वभावश्च ॥ शैलम् २ गडः ॥ शकलं २ खण्डम् ॥ अङ्गुलः २ अङ्गुलीयमानम् ॥ अञ्चलम् २ वस्त्रैकदेशः ॥ कमलः २ पद्मम् ॥ जले तु क्लीबः ॥ अर्थप्राधान्यान्नालीकमपि ॥ मलं २ किट्टम् पापं च ॥ किट्टे चार्थप्राधान्यात् किट्टः किट्टम् ॥ मुसलः २ क्षोदनोपकरणम् ॥ अर्थप्रा-धान्यात् अयोऽग्रः ॥ शालम् २ वृक्षविशेषः ॥ कुण्डलं २ कर्णाभरणम् ॥ कललम् शुक्रशो-णितयोरीषद्धनः परिणामः ॥ नलम् २ अन्तः-शुषिरस्तृणाविशेषः॥ नल् गन्धे इत्यस्येदं रूपमिति कृतलत्वान्नडादस्य भेदः ॥ निगल्यते बध्यतेऽने-नेति निगलः पादबन्धनम् ॥ अयमपि धातुभेदे कृतलत्वान्न सिध्यति ॥ नीलं २ वर्णविशेषः ॥ मङ्गलः २ प्रशस्तम् ॥ २९ ॥

काकोलहलाहलौ हलं
कोलाहलकङ्कालवल्कलः ॥
सौवर्चलधूमले फलं
हालाहलजम्बालखण्डलाः ॥ ३० ॥

काकोलो २ विषभेदः ॥ हलाहलः २ स एव ॥ हलः २ सीरः ॥ कोलाहलः २ कलकलः ॥ कंकालं २ शरीरास्थि ॥ वल्कलं २ वृक्षादीनां त्वक् ॥ सौवर्चलम् २ रुचकम् ॥ धूमलः २ तूर्यः ॥ फलः २ प्रयोजनं पुष्पादिभवं च ॥ हालाहलो २ विषभेदः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन हालहलमपि ॥ जम्बालः २ कर्दमः ॥ खण्डलः २ खण्डम् ॥ ३० ॥

लाङ्गूलगरलाविन्द्रनीलगाण्डीव-
गाण्डिवाः॥ उल्वः पारशवः पार्श्वापूर्व-
त्रिदिवताण्डवाः ॥ ३१ ॥

लाङ्गूलः २ पुच्छम् ॥ गरलं २ विषम् ॥

इन्द्रनीलः २ रत्नभेदः ॥ गाण्डीवं २ धनूः पार्थधनूश्च ॥ गाण्डिवं २ तदेव ॥ उल्वः २ कललम् ॥ पारशवः २ शस्त्रम् ॥ पार्श्वः २ कक्षाधः शरीरदेशः ॥ अपूर्वं २ धर्माधर्मौ ॥ त्रिदिवं २ स्वर्गः ॥ ताण्डवम् २ उद्धतं नृत्यम् ॥ ३१ ॥

निष्ठेवः प्रग्रीवः शरावरावौ भावक्लीबशवानि ॥ दैवः पूर्वः पल्लवनल्वौ पाशं कुलिशं कर्कशकोशौ ॥ ३२ ॥

निष्ठेवः २ निष्ठेवनम् ॥ अत्र यज्ञोपकरणवाचिनं पात्रीवशब्दं केचित्पठन्ति स त्वाश्रयलिङ्गः ॥ प्रग्रीवो २ वातायनम् ॥ शरावो २ वर्धमानम् ॥ रावः २ ध्वनिविशेषः ॥ भावः २ स्वभावादिः ॥ क्लीबः २ तृतीयाप्रकृतिः ॥ अर्थप्राधान्यात नपुंसकमपि ॥ शवो २ मृतशरीरम् ॥ दैवो २ विधिः ॥ पूर्वः २ प्रथमता ॥ गुणवृत्तिस्त्वाश्रयलिङ्गः ॥ पल्लवः २ किशलयम् ॥ पल्लवान्तत्वात्

सपल्लवो २ वासः ॥ नल्वो २ हस्तचतुःशती ॥ अथ शान्ताः ८ ॥ पाशो २ बन्धनम् ॥ कुलिशो २ वज्रम् ॥ कर्कशो २ ऽमृदुत्वम् ॥ गुणवृत्तेरत्वाश्रयलिङ्गता ॥ कोशो २ भाण्डागारः कुड्मलं शपथश्च ॥ भाण्डागारेऽर्थप्राधान्यात् गज्ञोऽपि तालव्योपान्त्यः ॥ समानार्थः मूर्धन्योपान्त्यः कोषशब्दो वक्ष्यते ॥ ३२ ॥

आकाशकाशकणिशाङ्कुशशेषवेषोष्णीषाम्बरीषविषरोहिषमाषमेषाः ॥ प्रत्यूषयूषमथ कोषकरीकर्षवर्षामिषा रसबुसेकसचिक्कसाश्च ॥ ३३ ॥

आकाशो २ नभः ॥ काशः २ तृणविशेषः ॥ कणिशं २ धान्यशीर्षकम् ॥ अङ्कुशः २ सृणिः ॥ अथ षान्ताः १५ ॥ शेषः २ उपयुक्तेतरत् ॥ वेषः २ आकल्पः ॥ तालव्योपान्त्योऽप्ययम् ॥ उष्णीषं २ किरीटम् शिरोवेष्टनं च ॥ अम्बरीषं २ भ्राष्ट्रः ।

विषं २ गरलम् ॥ रोहिषं २ रक्ततृणम् ॥ माषः २ धान्यविशेषः ॥ मेषः २ मेण्ढ्रम् ॥ प्रत्यूषः २ प्रभातम् ॥ यूषं २ मुद्गादिरसविशेषः ॥ कोषः २ कुड्मलम् ॥ करीषः २ शुष्कगोमयं तदग्निश्च ॥ कर्षः २ पलचतुर्थांशः ॥ वर्षः २ संवत्सरः वृष्टिः खण्डः भरतक्षेत्रादि च ॥ आमिषम् २ उत्कोचः मांसं भोग्यवस्तु च ॥ रसं २ मधुरादि श्रृंगारादि विषं वीर्यं रागश्च ॥ बुसम् २ कडङ्गरः ॥ इक्सं २ वस्तुविशेषः ॥ चिक्कस २ यवान्नविशेषः ॥ चकारात् पायसं २ परमान्नं २ च ॥ ३३ ॥

कर्पास आसो दिवसावतंसवीतंसमांसाः पनसोपवासौ ॥ निर्यासमासौ चमसांसकांसस्नेहानि वर्हो गृहगेहलोहाः ॥ ३४ ॥

कर्पासः २ तूलकारणम् ॥ आसो २ धनुः ॥ दिवसं २ दिनम् ॥ अवतंसः २ शेखरः ॥ अव-

स्य वादेशे वतंसोऽपि ॥ अर्थप्राधान्यादुत्तंसो २ ऽपि ॥ वीतंसः २ पञ्जरः ॥ मांसं २ जङ्गलम् ॥ पनसो २ वृक्षविशेषः ॥ उपवासः अहोरात्रनिरशनता ॥ निर्यासो २ वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ मासः २ पक्षद्वयम् ॥ चमसम् २ यज्ञपात्रम् ॥ मसूरादिपिष्टे तु बहुलकात्स्त्रीत्वम् । चमसी ॥ अंसः २ स्कन्धः ॥ कांसो २ भाण्डविशेषः ॥ स्नेहं २ सौहृदं तैलं च ॥ बर्हः २ कलापः वर्णं च ॥ गृहाणि २ दारा वेश्म च ॥ गेहः २ सदनम् ॥ लोहः २ अयः अगुरु च ॥ ३४ ॥

पुण्याहदेहौ पटहस्तनूरुहौ
लक्षारस्थाणुकमण्डलूनि च ॥
चाटुश्चद्रुर्जन्तुकशिप्वणुस्तथा
जीवातुकुस्तुम्बुरु जानु सानु च ३५

पुण्याहः २ पुण्यदिनम् ॥ देहः २ कायः ॥ पटहः २ आनकः ॥ तनूरुहः २ गरुल्लोम्नी ॥ लक्षः २ व्याजः ॥ वेध्ये क्लीबः ॥ संख्यायांतु

स्त्रीक्लीबः ॥ अररिः २ कपटाम् ॥ अथोदन्ताः ॥ स्थाणुः २ शङ्कुः॥ शिवे तु देहिनामत्वात्पुंस्त्वम्॥ कमण्डलुः २ करकः ॥ चाटुः २ प्रियवाक्यम ॥ चटुः २ तदेव ॥ जन्तुः २ प्राणी ॥ कशिपुः २ भोजनाच्छादने ॥ अणुः २ परमाणुः सूक्ष्मपरिमाणविशेष इत्यर्थः ॥ जीवातुः २ जीवनौषधम् ॥ कुस्तुम्बुरुः २ धान्यविशेषः ॥ जानुः २ अष्ठीवान् ॥ सानुः २ गिरितटम् ॥ ३५ ॥

कम्बुः सक्तुर्दार्वगुरुर्वास्तु पलाण्डुर्हिङ्गुः शिग्रुर्दोस्तितउः सीध्वथ भूम ॥ वेम प्रेम ब्रह्म गरुल्लोम विहायः कर्माष्ठीवत्पद्मधनुर्नामम-हिम्नी ॥ ३६ ॥

इतिपुंनपुंसकलिङ्गाः ॥

कम्बुः २ शंखः ॥ वलये शम्बूके गजे कच्चूरे च पुंसि ॥ सक्तुः २ यवादिविकृतिः ॥

केचिदेनं बहुवचनान्तं पठन्ति ॥ दारु २ काष्ठम् ॥ दार्वन्तत्वादेव महादार्वादयोऽपि पुंक्लीबाः ॥ सर्वेऽप्येते एकार्थाः॥ अगुरु २ गन्धद्रव्यविशेषः ॥ वास्तु २ गृहभूमिः ॥ पालण्डुः २ कन्दविशेषः ॥ हिङ्गु २ रामठम् ॥ शिग्रु २ शोभाञ्जनम् ॥ अथोदन्तप्रक्रम एव छन्दोऽनुसंधानात् सन्तः ॥ दोः २ वाहुः ॥ तितउः २ शूर्पम् ॥ सीधुः २ मैरेयम ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः १३ ॥ भूमा २ बहुत्वम् ॥ वेमा २ तन्तुवायशलाका ॥ प्रेमा २ स्नेहः नर्म च॥ ब्रह्म २ तपः वेदः ज्ञानम् आत्मा प्रजापतिः ॥ गरुत् २ स्वर्णं पिच्छं च ॥ लोम २ तनूरुहम् ॥ विहायाः २ शकुनिर्नभश्च ॥ कर्म २ क्रिया व्याप्यं च ॥ अष्ठीवान् २ जानुः ॥ पक्ष्म २ अक्षिरोम तूलं च ॥ धनुः २ चापम् ॥ नाम २ संज्ञा ॥ महिमा २ महत्त्वम् ॥ ३६ ॥

इति पुंनपुंसकलिङ्गं समाप्तम् ॥

अथ स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥

स्त्रीक्लीबयोर्नखं शुक्तौ
विश्वं मधुकमौषधे ॥
माने लक्षं मधौ कल्यं
क्रोडोऽङ्के तिन्दुकं फले ॥१॥

शुक्तौ गन्धद्रव्यविशेषे नखशब्दः स्त्रीक्लीबलिङ्गः ॥ नखी । नखम् ॥ विश्वमधुकनाम्नी औषधवाचिनी स्त्रीक्लीबे ॥ विश्वा विश्वं शुण्ठी ॥ मधुका मधुक मधुयष्टिः ॥ माने सख्यायां लक्षं स्त्रीक्लीबम् ॥ लक्षा लक्षं सहस्रशतम् ॥ मधौ मद्ये वाच्ये कल्यशब्दः स्त्रीक्लीबः ॥ कल्या कल्यम् ॥ अङ्के उरसि वाच्ये क्रोडशब्दः स्त्रीक्लीबः ॥ क्रोडा । क्रोडम् ॥ फलविशेषे तिन्दुक स्त्रीक्लीबम् तिन्दुकी । तिन्दुकम् ॥ १ ॥

तरलं यवाग्वां पुष्पे
पाटलं पटलं चये ॥

वसन्ततिलकं वृत्ते
कपालं भिक्षुभाजने ॥ २ ॥

यवाग्वां वाच्यायां तरलम् । तरला । तरलम् ॥ हारे तन्मध्यमणौ चाभरणनामत्वात्पुंस्त्वम् ॥ पुष्पविशेषे वाच्ये पाटलम् पाटली पाटलम् ॥ चये समूहे वाच्ये पटलम् । पटली पटलम् । पिटकतिलकपरिच्छेदेषु लान्तत्वान्नपुंसकत्वम् ॥ वृत्तविशेषे वसन्ततिलकम् ॥ वसन्ततिलका । वसन्ततिलकम् ॥ भिक्षुभाजने वाच्ये कपालं स्त्रीक्लीबम् ॥ कपाली ॥ कपालम् ॥ २ ॥

अर्धपूर्वपदौ नावष्ट्यणकर्त्रनटौ क्वचित् ॥ चोराद्यमनोज्ञाद्यकञ् कथानककशेरुके ॥ ३ ॥

अर्धशब्दपूर्वपदोऽट्समासान्तो नौशब्दः स्त्रीक्लीबः ॥ अर्धनावी । अर्धनावम् ॥ ष्यण्प्रत्ययान्त कर्तृवर्जिते कारके विहितो योऽनट्प्रत्ययस्तदन्त

च क्वचिल्लक्ष्यानुसारेण स्त्रीक्लीबम् ॥ ट्यण्, उचितस्य भावः कर्म वा औचिती । औचित्यम् ॥ एवं याथाकामी याथाकाम्यम् ॥ वैदग्धी वैदग्ध्यम् ॥ मैत्री मैत्र्यम् ॥ आनुपूर्वी । आनुपूर्व्यम् ॥ इत्यादि ॥ क्वचिद्वचनात् क्वचित्स्त्रीत्वमेव ॥ शीलमेव शैली । क्वचित्क्लीबत्वमेव । शैत्यम् ॥ एवं दार्ढ्यम् । जाड्यम् । ब्राह्मण्यम् । त्रैलोक्यम् । सैन्यम् ॥ इत्यादि ॥ अकर्त्रनट् ॥ आस्थानी आस्थानम् राजसभा ॥ राजधानी राजधानम् स्कन्धावारः ॥ चालिनी चालनम् तितउः ॥ एव करणी करणम् ॥ प्रमाणी प्रमाणम् ॥ इत्यादि ॥ क्वचित्स्त्रीत्वमेव ॥ गुणलयनी दूष्यम् ॥ भ्रमणी राज्ञः क्रीडा ॥ प्रसाधनी कङ्कतिका ॥ वेपे तु क्लीबत्वमेव ॥ गवादनी गवां घासस्थानम् इत्यादि ॥ क्वचिन्नपुंसकत्वमेव ॥ प्रधीयतेऽस्मिन्निति प्रधानम् ॥ 'प्रकृतौ च महामात्रे प्रज्ञायां परमात्मनि ॥ नपुंसकं प्रधानं स्यात् एकत्वे तूत्तमे सदा ' १ ॥

साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रमाणं तुरगादिसमूहश्च ॥
लक्षणं लक्ष्म चिह्नं नाम च ॥ उपवर्तनं देशः ॥
स्थान स्थितिः सादृश्यं च ॥ युक्तार्थे करणार्थे च
स्थाने इत्यव्ययम् ॥ केतनं २ गृहम् ॥ केतौ तु
पुंनपुंसकन् ॥ प्रमाणं २ सम्यक् प्रवक्ता ॥ कारणं २
मर्यादा मानं च उपसर्जनं २ गौणमित्यादयः ॥
केचित्तु आश्रयलिङ्गभाजः ॥ राजभोजनः शालिः॥
राजभोजनी द्राक्षा ॥ राजभोजनमन्नम् इत्यादिकाः॥
मनोज्ञाद्यन्तर्गणवर्जितेभ्यश्चौरादिभ्यो योऽकञ्प्रत्य
यस्तदन्तं नाम स्त्रीनपुंसकम् ॥ चौरिका । चौरकम् ॥
धौर्तिका । धौर्तकम् ॥ यौवनिका । यौवनकम्
इत्यादि ॥ अमनोज्ञादीति किम् । मानोज्ञकम् प्रैय-
रूपकम् इत्यादौ ' आ त्वात्त्वादिः '—इत्यनेन क्लीब-
त्वमेव ॥ चौर । धूर्त । युवन् । ग्रामपुत्र । ग्राम-
षण्ड । ग्रामभाण्ड । ग्रामकुमार । ग्रामकुल । ग्राम-
कुलाल । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शरपुत्र ।
शारपुत्र । मनोज्ञ । प्रियरूप । अभिरूप । बहुल ।

मेधाविन् । कल्याण । आढ्य । सुकुमार । छान्दस । छात्र । श्रोत्रिय । विश्वदेव । ग्रामिक । कुलपुत्र । सारपुत्र । वृद्ध । अवभ्य ॥ इति चौरादिः ॥ अथ कान्ताश्चत्वारः ॥ कथानिका कथानकम् आख्यानम् ॥ कशेरुका कशेरुकं पृष्ठास्थि ॥ ३ ॥

वंशिकवक्रोष्ठिककन्यकुब्जपीठानि नक्तमवहित्थम् ॥ रशनं रसनाच्छोट नशुम्बं तुम्बं महोदयं कांस्यम् ॥ ४ ॥

वंशिका । वंशिकम् अगुरुः ॥ वक्रोष्ठिका । वक्रोष्ठिक स्मितम् ॥ अथ जान्तः ॥ कन्यकुब्जा कन्यकुब्जं महोदयाख्यो देशः ॥ अथ ठान्तः ॥ पीठी पीठमासनम् । नक्ता नक्त रात्रिः ॥ नक्तमिति मन्तमव्ययमपि ॥ अवहित्था अवहित्थमाकारगोपनम् ॥ रशन रशना काञ्ची ॥ रसना रसनं जिह्वा ॥ अच्छोटना आच्छोटन मृगया ॥ शुम्बा शुम्ब रज्जुः ॥ तुम्बी तुम्बं वल्लिविशेषः ॥ महो-

दया महोदयं कन्यकुब्जाख्यो देशः ॥ कांस्यी । कांस्यं सौराष्ट्रिका अर्थप्राधान्यात् सौराष्ट्रिका सौराष्ट्रिकमपि ॥ ४ ॥

मृगव्यचव्ये च वणिज्यवीर्यनासीरगात्रापरमन्दिराणि ॥ तमिस्रशस्त्रे नगरं मसूरवत्तीरकादम्बरकाहलानि ॥ ५ ॥

मृगव्या मृगव्यं पापर्द्धिः ॥ चव्या चव्यं नागवल्लिमूलम् । वचायां तु स्त्रीत्वमेव ॥ वणिज्या वणिज्यं वणिक्कर्म ॥ वीर्या वीर्यम् अतिशयशक्तिः ॥ अथ रान्ता दश ॥ नासीरा नासीरमग्रयानम् ॥ गात्रा गात्र गजस्य पूर्वजङ्घादिभागः ॥ अपरा अपर गजस्य पाश्चात्यजङ्घा ॥ मन्दिरा मन्दिर गृहम् ॥ समुद्रे तु पुंस्त्वमेव ॥ नगरे तु क्लीबम् ॥ तमिस्र तमः । तमिस्रा निबिड तमः ॥ सामान्यविशेषयोरभेदविवक्षया ऐकार्थ्यम् ॥ कोपे तु क्लीबम् ॥ कृष्णपक्षनिशायां तु स्त्री ॥ शस्त्री शस्त्रमायुधविशेषः ॥ नगरी नगरं पुरी ॥ मसूरी

मसूरं चर्मासनम् ॥ त्वक्क्षीरी त्वक्क्षीरं वंशलोचना ॥ कादम्बरी कादम्बरं मद्यविशेषः ॥ सामान्यविशेषयोरभेदविवक्षायामित्थं निर्देशः ॥ यदाह– 'कादंबरं मद्यभेदे दधिसारे सीधुनि स्त्रियाम्' ॥ अथ लान्ता अष्ट ॥ काहला काहलं शुषिरो वाद्यभेदः ॥ ५ ॥

स्थालीकदल्यौ स्थलजालपित्तला
गोलायुगल्यौ वडिशं च छर्दि च ॥
अलाबु जम्बूडुरुषः सरः सदो रोदो
ऽर्चिषी दाम गुणे त्वयट् तयट् ॥ ६॥

इति स्त्रीक्लीबलिङ्गाः ॥

स्थाली स्थालं भाजनविशेषः ॥ कदली कदलम् शाकादेर्नवनालम् ॥ स्थली अकृत्रिमा चेत् कृत्रिमा तु स्थला । स्थलम् उन्नतो भूभागः ॥ जाली जालम् आनायः समूहः गवाक्षश्च ॥ पित्तला पित्तलमारकूटम् ॥ गोला गोलं 'पत्राञ्जने

कुमद्यां च गोदावर्यां च मण्डले ॥ सखीमणिकयो-
र्गोला गोलं लक्ष्यानुसारतः' ॥ १ ॥ युगली
युगलं युगम् ॥ अथ शान्तः ॥ बडिशा बडिशं
मत्स्यबन्धनम् ॥ बडिशीत्यपि क्वचित् ॥ अथे-
दन्तः॥ इयं छर्दिः इदं छर्दिः वान्तिः ॥ इयमलावूः
इदमलाबु तुम्बीलता ॥ इयं जम्बूः इदं जम्बु जम्बू-
वृक्षफलम् ॥ अनयोः क्लीबत्वे ह्रस्वता ॥ उडुःउडु
नक्षत्रम् ॥ उषाः उषः सन्ध्या ॥ प्रभाते पुंनपुंस-
कम् ॥ सरः सरसी तडागः ॥ सदः सदाः सभा ॥
रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ अर्चिः २ अग्निशिखा
रश्मिश्च । दाम २ बन्धनम् ॥ गुणवाचिअयट्त-
यडन्तं नाम स्त्रीनपुंसकम् ॥ द्वयी द्वयम् । त्रयी
त्रयम् । चतुष्टयी चतुष्टयम् । गुणिनि त्वाश्रयलि-
ङ्गतैव ॥ द्वये पदार्थाः द्वयी गतिः । द्वयं वस्तु ॥
त्रयाणि जगन्ति ॥ चतुष्टये कषायाः ॥ चतुष्टयी
शब्दानां प्रवृत्तिः इत्यादि ॥ ६ ॥

इति स्त्रीक्लीबलिङ्गम् ॥

अथ स्वतस्त्रिलिङ्गः ।

स्वतस्त्रिलिङ्गः सरकोऽनुतर्षे शललः शले ॥ करकोऽब्दोपले कोशः शिम्बा-खड्गापिधानयोः ॥ १ ॥

स्वतो नतु विशेष्यवशात् ॥ अनुतर्षे मद्यपाने वाच्ये सरकशब्दस्त्रिलिङ्गः ॥ सरकः । सरका । सरकम् ॥ स्वतस्त्रिलिङ्ग इत्यधिकारः ॥ शले श्वाविद्रोमाणि वाच्ये शललशब्दस्त्रिलिङ्गः ॥ शललः । शलली । शललम् ॥ अब्दोपले मेघपाषाणे वाच्ये करकशब्दास्त्रिलिङ्गः ॥ शिम्बायां बीजकोशे खड्गपिधाने प्रत्याकारे च कोशशब्द-स्त्रिलिङ्गः ॥ प्राणेषु असुषु वाच्येषु जीवः स्वत-स्त्रिलिङ्गः ॥ १ ॥

जीवः प्राणेषु केदारे वलजः पवने खलः ॥ बहुलं वृत्तनक्षत्रपुराद्याभरणाभिधाः ॥ २ ॥

जीवः जीवा जीवम् प्राणाः ॥ केदारे वाच्ये वलजस्त्रिलिङ्गः ॥ पवने धान्यपवनस्थाने खलशब्दस्त्रिलिङ्गः ॥ वृत्तं मात्रादिच्छन्दः ॥ वृत्तादीनामभिधा नामानि बहुलं लक्ष्यानुरोधेन त्रिलिङ्गानि ॥ वृत्ताभिधा श्लोकः पुटः पणव इत्यादि पुंसि । प्रमाणी समानी कलिका गाथा आर्या इत्यादि स्त्रियाम् ॥ पक्त्रं वितानामित्यादि क्लीबे ॥ दण्डकः पुंनपुंसकः ॥ वसंततिलकं स्त्रिक्लीबे उक्तम् ॥ नक्षत्राभिधा तिष्यः पुनर्वसू इत्यादि पुंसि । अश्विनी इल्वलाः चित्रा इत्यादि स्त्रियाम् ॥ भं नक्षत्रम् इत्यादि नपुंसकम् ॥ मृगशिरः पुंनपुंसकः ॥ कस्यचित्पुरस्याभिधा द्रङ्गः द्राड्गः निगमः इत्यादि पुंसि ॥ पूः अमरावती अलकेत्यादि स्त्रियाम् ॥ अधिष्ठानं पत्तनं दुर्गम् इत्यादि क्लीबम् ॥ आदिशब्दो ग्रामदेशोपलक्षणम् तेन वरणा ग्रामः गोदौ ग्रामः इत्यादि पुंसि ॥ शालूकिनी ग्रामः । काञ्ची माढिश्च देशः इत्यादि

स्त्रियाम् ॥ क्रोडं ग्रामः कुरुक्षेत्रं च देशः इत्यादि क्लीबे ॥ आभरणाभिधा । तुलाकोटिः ताडङ्कः इत्यादि पुंसि ॥ वालपाश्या पारितथ्याशब्दौ केशाभरणे ,मेखला सप्तकी इत्यादि स्त्रियाम् ॥ केयूराङ्गदे मुकुटम् अङ्गुलीयकम् इत्यादि क्लीबे ॥ आवाप्यादयः पुंनपुंसकाः ॥ हारः पुंनपुंसकः ॥ रशनं स्त्रीक्लीबम् ॥ २ ॥

भल्लातक आमलको हरीतकविभीतकौ ॥ तारकाढकपिटकस्फुलिङ्गा विडङ्गतटौ ॥ ३ ॥

भल्लातकी आमलकी हरीतकी विभीतक्यादयो वृक्षभेदाः । तारका भम् । आढकी मानविशेषः । पिटका भाजनविशेषः फोटश्च । स्फुलिङ्गा अग्निकणाः । विडङ्गा औषधिविशेषः । अभिज्ञे त्वाश्रयलिङ्गः । तटी रोधः ॥ ३ ॥

पटः पुटो वटो वाटः कपाटशकटौ

**कटः ॥ पेटो मठः कुण्डनीडविषाणा-
स्तूणकङ्कतौ ॥ ४ ॥**

पटी वस्त्रविशेषः । पुटी पत्रभाजनम् । भूर्जाद्यवयवे तु टान्तत्वात् पुंस्त्वमेव ॥ वटी न्यग्रोधतरुः रज्जुश्च ॥ वाटी वृत्तिः । यवविकारे वरण्डेऽङ्गे च बाहुलकात्पुंनपुंसकः ॥ वर्त्मनि पुंस्त्वमेव ॥ इक्कटीवास्तुनोस्तु स्त्रियाम् ॥ कपाटी अररिः । जपादित्वाद्वत्वे कवाटी ॥ शकटी अनः । कटी वीरणादिकृतः । पटी संघातः परिच्छदश्च ॥ स्वार्थे के पेटिका ॥ मठी आश्रयविशेषः । कुण्डी भाजनभेदः ॥ नीडा कुलायः ॥ विषाणी विषाणा वा गवादिशृङ्गम् दन्तिदन्तश्च ॥ तूणी तूणा वा इषुधिः ॥ कंकती केशमार्जनम् ॥ ४ ॥

**मुस्तकुथेङ्गुदजृम्भदाडिमाः
पिठरप्रतिसरपात्रकन्दराः ॥
नखरो वल्लूरो दरः पुरश्छत्र-
कुवलमृणालमण्डलाः ॥ ५ ॥**

मुस्ता कन्दविशेषः । कुथा वर्णकम्बलः । इङ्गुदी वृक्षविशेषः ॥ जृम्भा जृम्भणम् ॥ दाडिमा उच्चिलिङ्गतरुः तत्फलं तत्कणश्च ॥ पिठरी स्थाली ॥ मुस्तं मन्थानदण्डयोस्तु क्लीबम् ॥ प्रतिसरा मङ्गल्यसूत्रम् सेनायाः पश्चाद्भागश्च ॥ पात्री भाजनम् योग्ये यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि च क्लीबः ॥ कन्दरी कन्दरा च दरी । अकुशे तु पुंसि ॥ नखरी नखरा वा नखः ॥ वल्लूरा सौकरं शुष्कं वा मांसम् ॥ ऊपरे नक्षत्रे वाहने च क्लीबम् ॥ दरी श्वभ्रम् ॥ पुरी नगरी ॥ छत्री आतपत्रम् ॥ कुवली वृक्षविशेषः तत्फलं च ॥ मृणाली बिसम् ॥ मण्डली देशः समूहश्च बिम्बं चतुरस्रता च ॥ ५॥

नालप्रणालपटलार्गलशृङ्खलकन्दलाः ॥ पूलावहेलौ कलशकटाहौ षष्टिरेणिवपु ॥ ६ ॥

इति स्वतस्त्रिलिङ्गः ॥

नाली नाला वा पद्मादिवृन्तम् ॥ जलनिर्गमे

तु बाहुलकात्पुंसि लत्वाभावे, नाडः । प्रणाली जलपद्धतिः ॥ पटली गृहोपरिभागः आक्षिरोगश्च ॥ 'अर्गला त्रिपु कल्लोले दण्डे चान्तः कपाटयोः ॥ शृङ्खलः शृङ्खला शृङ्खलमयोमयी रज्जुः ॥ कन्दली उपरागः समूहः नवाङ्कुरः द्रुमभेदश्च ॥ पूली पूला वा बद्धतृणसंचयः ॥ अवहेलाऽवज्ञा ॥ कलशी जलाद्याधारविशेषः ॥ दन्त्योपान्त्योय-मपि ॥ कटाही भाण्डविशेषः ॥ षष्टिः सङ्ख्याविशेषः रेणुर्धूलिः ॥ इषुर्बाणः ॥ ६ ॥

इति स्वतस्त्रिलिङ्गावचूरिः ॥

अथ परलिङ्गः ।

परलिङ्गो द्वंद्वोऽशी डेऽर्थो वाच्यव-दपत्यमिति नियताः ॥ अस्त्र्यारोपाभा-वे गुणवृत्तेराश्रयाद्वचनलिङ्गे ॥ १ ॥

द्वन्द्वः समासो द्वन्द्वस्यैव यत्परमुत्तरपद तत्समानलिङ्गो भवति ॥ स च समाहारादन्यो

भिन्नलिङ्गवर्तिपदो वचनं प्रयोजयति ॥ समाहारस्तु नपुंसक उक्तः ॥ समानलिङ्गवर्तिपदोऽपि सिद्धलिङ्ग एव ॥ इमौ मयूरीकुक्कुटौ ॥ इमे कुक्कुटमयूर्यौ । इत्यादि ॥ अंशितत्पुरुषसमासः परलिङ्गो भवति ॥ अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥ अयं समेंऽशेऽर्ध नवा इति समासः ॥ अर्धो जरत्याः अर्धजरतीयम् ॥ ' जरत्यादिभिः , इति समासः ॥ द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा ' द्वित्रि '—इति समासः ॥ पूर्वाह्णपूर्वरात्रादीनाम् ' अह्न '—इति ' रात्र '—इति च पुंस्त्वम् ॥ ङेर्थश्चतुर्थ्यर्थोऽर्थशब्दो यत्र प्रस्तावात् तत्पुरुषसमासे स वाच्यस्य यल्लिङ्गं तत्समानलिङ्गो भवति ॥ ब्राह्मणायायं ब्राह्मणार्थः सूपः ॥ एवं ब्राह्मणार्था पेया ॥ ब्राह्मणार्थं पयः ॥ ङे इति किम् । धान्येनार्थः धान्यार्थः ॥ पुंस्त्वापवादो योगः ॥ अपत्यमिति अपत्यादयः शब्दा नियता नियते अजहल्लिङ्गिनी व्यस्ते समस्ते वा लिङ्गवचने येषां ते तथा ॥ अपत्यं दुहिता

पुत्रश्च ॥ इति शब्दस्याद्यर्थत्वादेव तोकं रक्षः सारथिः सादी निषादी अतिथिः स्त्री पुमान् कुलं वा ॥ स्याद्वादः प्रमाणम्, अनेकान्तात्मकं वस्तु संविदां गोचरः, दण्ड उपसर्जनं, विद्या गुणः, गौः प्रकाण्डं, कुमारी तल्लजः, अश्वो मतल्लिका ॥ स्वार्थिककप्रत्ययान्तास्तु क्वचिद्वाच्यलिङ्गा अपि भवन्ति ॥ वीरौ रक्षःप्रकाण्डकौ । कुमारी तल्लजका इत्यादि ॥ बाहुलकात्क्वचिदाश्रयलिङ्गा अपि ॥ प्रमाणी ब्राह्मणी ॥ गुणो विशेषणं तस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताद्विशेष्ये वृत्तिर्यस्य स गुणवृत्तिः शब्दः तस्याश्रयाद्विशेष्यवशाल्लिङ्गवचने स्याताम् ॥ परत्वात् सकलशास्त्रापवादः ॥ अस्त्र्यारोपेति आरोपोऽर्थान्तरे निवेशनम्, अस्त्रियामारोपोऽस्त्र्यारोपः तस्याभावे सति ॥ गुणवृत्तिश्च गुणद्रव्यक्रियोपाधिभेदात्त्रेधा ॥ गुणोपाधिः शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । मूर्खो ना मूर्खा स्त्री मूर्खं कुलम् इत्यादि ॥ द्रव्योपाधिः दण्डी ना दण्डिनी

स्त्री दण्डि कुलम् इत्यादि ॥ क्रियोपाधिः, पाचको ना पाचिका स्त्री पाचकं कुलम् इत्यादि ॥ सर्वादिः केवलस्तदन्तश्च गुणवृत्तिः । एवं संख्यापि । सर्वः सूपः सर्वा यवागूः सर्वमन्नम् ॥ एवं स सा तत् ॥ अन्यः अन्या अन्यत् ॥ द्वाभ्यामन्यः द्व्यन्यः द्व्यन्या द्व्यन्यत् । एकः पटः । एका पटी । एकं वस्त्रम् ॥ एवं द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि ॥ बहुव्रीहिरदिग्वृत्तिर्गुणवृत्तिः ॥ चित्रा गावोऽस्य चित्रगुर्ना चित्रगुः स्त्री चित्रगु कुलम् इत्यादि ॥ दिग्वाची तु दिग्नामत्वात्स्त्रीलिङ्गः ॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च यदन्तरालं दिक् सा दक्षिणपूर्वा दिग् ॥ एवं दक्षिणपश्चिमा ॥ पूर्वपदप्रधानस्तत्पुरुषस्तद्धितार्थद्विगुश्च गुणवृत्तिः ॥ अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः अतिखट्वा अतिखट्वम् ॥ एवमवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ३ । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ३ । अलं जीविकायै अलंजीविकः ३ ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः ३ । प्राप्तो

जीविकां प्राप्तजीविकः ३ इत्यादयः ॥ शतात्परे परःशताः ३ ॥ एवं परःसहस्राः ३ । परोलक्षाः ३। उत्तरपदप्रधानस्य तु यथास्वं लिङ्गम् ॥ तद्धितार्थद्विगुः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाला । पञ्चकपालम् ॥ रक्ताद्यर्थेऽणाद्यन्ताश्च गुणवृत्तयः । हरिद्रया रक्तः हारिद्रः हारिद्री हारिद्रम् ॥ एवं सर्वतद्धितेषु यथायोगमपवादवर्जमुदाहार्यम् ॥ आरोपाभावे इति किम् । चञ्चेव चञ्चा पुरुषः । अत्र समतया आरोपः । एवमन्येष्वप्यारोपेषूदाहार्यम् ॥ अस्त्रीति किम् । धवनाम्नो योगात्तद्भार्यायामध्यारोपे आश्रयलिङ्गतैव ॥ प्रष्ठस्य भार्या सएवेयमित्यभेदोपचारेण प्रष्ठी ॥ एवं भवान्यादयोऽपि ॥ १ ॥

प्रकृतेर्लिङ्गवचने बाधन्ते स्वार्थिकाः क्वचित् ॥ प्रकृतिर्हरीतक्यादिर्न लिङ्गमतिवर्तते ॥ २ ॥

स्वार्थे प्रकृत्यर्थे भवन्ति इति स्वार्थिकाः ॥

समदृभदनुशासनानि लिङ्गानाम्॥ ५॥
॥ इति लिङ्गानुशासनं संपूर्णम् ॥

नन्ता संख्या डत्यन्तं युष्मदस्मदी च अलिङ्गाः शब्दाः ॥ पञ्च कति यति वा स्त्रियः ॥ अत्र ङीर्न भवति ॥ युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् अत्राप् न भवति ॥ विभक्त्यन्तं पदं, सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् , स्वराद्यव्ययं च अलिङ्गानि असंख्यानि च ॥ काण्डे । कुलम् पचते । काण्डीभूतं कुलम् । एषु ' क्लीबे ' इति ह्रस्वो न भवति ॥ तद्बहुलम्॥ तत्पूर्वोक्तं लिङ्गलक्षणं बहुलं द्रष्टव्यम् ॥ तेन पिङ्गः पिशङ्गे पिङ्गी तु शम्यां पिङ्गे तु बालकम् ॥ ·रामठे नालिकायां तु पिङ्गा गोरोचनामयोः ' १ इत्येवमादि लिङ्गं शिष्टप्रयोगानुसारेण वेदितव्यम्॥ तदुक्तम्–' वाग्विपयस्य तु महतः संक्षेपत एव लिङ्गविधिरुक्तः ॥ यन्नोक्तमत्र सद्भिस्तच्छोकत एव विज्ञेयम् ' ॥ १ ॥

॥ इति लिङ्गानुशासनावचूरिः समाप्ता ॥